XIV. Jahrgang. Juli—August. No. 4.

Zeitschrift
für
HEBRÆISCHE BIBLIOGRAPHIE

Unter Mitwirkung namhafter Gelehrter

herausgegeben

von

Dr. A. Freimann.

Redaktion: Dr. A. Freimann
Frankfurt a. M.
Langestr. 15.

Verlag und Expedition
J. Kauffmann
Frankfurt am Main
Börnestrasse 41.
Telephon 2846.

Jährlich erscheinen 6 Nummern.

Abonnement 7 Mk. jährlich.

Literarische Anzeigen werden zum Preise von 25 Pfg. die gespaltene Petitzeile angenommen.

Frankfurt a. M.

Die hier angezeigten Werke können sowohl durch den Verlag dieser Zeitschrift wie durch alle anderen Buchhandlungen bezogen werden.

1910.

Inhalt: Einzelschriften: Hebraica S. 97/100. — Judaica S. 100/105. — Freimann: Kopisten hebräischer Handschriften in Spanien und Portugal S. 105/112 — Poznanski: Zweiter Nachtrag zur „Karäischen Literatur der letzten dreissig Jahre" S. 112/115. — Ginzberg: Nachtrag zu Hai Gaons Epistel S. 115/117. — Freimann: Briefwechsel eines Studenten der Medizin in Frankfurt a. d. Oder mit dem in Halle Medizin studierenden Isak Wallich im Jahre 1702 S. 117/123. — Bibliographische Miszellen S. 123/125. — Miszelle S. 125/127. — Notizen S. 127.

I. ABTEILUNG.

Einzelschriften.

a) Hebraica.

ABRAHAM TIKTIN., פתח הבית Bemerkungen zum Talmudtraktat Pesachim, zum Schulchan Aruch Orach Chajjim Hilchot Pesach und zu Maimonides הלכות קרבן פסח. Herausgegeben von Chajjim Jakob Naftali *Silberberg*. Warschau, Moses Lipschütz (Nalewki 40), 1910. 208 S. 2°.

[Auf dem Titelblatt zählt der Herausg. 27 Werke des Verf.'s auf.].

BARANOWITZ, D. El., דרך חדשה. Beiträge zur Bibelexegese. Wilna 1910. 32 S. 8°. (Z.)*)

*) Die mit (Z.) bezeichneten Titel sind von Dr. William *Zeitlin* gesammelt.] *Fr.*

BERKOWITZ, I. D., ספורים, zwanzig Erzählungen aus dem jüd. Leben. Krakau 1910. 199 S. 8°. (Z.).

BERMANN, S., קורות הספרות העברית, Geschichte der jüdischen Literatur von den Uranfängen bis zur Epoche der Saburäer. Warschau 1910. VII u. 103 S. 8°. (Z.).

[BIBEL] ספר קהלת, Kohelet mit Kommentar אמרי שלמה von *M. S. Lauenburg*. Warschau, Verl. des Verf.'s in Pinsk, 1910. 36 S. 8°.

[BIBLIOTHECA] ביבליותיקה לילדים ונערים, Kinder- und Jugendbibliothek herausgg. vom „Lektüre-Verlag" (הוצאת "מקרא") Warschau 1910.

[No. 1. I. Katzenelson, מכירת יוסף, Drama in drei Akten. 60 S. No. 2. J. Fichmann הגדות ושירים, Legenden und Gedichte. 32 S. No. 3. I. Katzenelson, „התועה" und „אחת", zwei Einakter. 31 S. No. 4. M. Stawsky מזכרונות הילדות, Jugenderinnerungen. 40 S. No. 5. H. Kahn, בחבל Fabeln. 41 S. No. 6. I. A. Leiserowitsch מעשי נסים, Legenden. 22 S.]. (Z.).

BIBLIOTHEK der Zeitung "הד־הזמן" in Wilna: No. 5. Ludw. Friedländer, חיי הרומאים Bilder aus dem Leben der Römer, aus dem Deutschen übersetzt. Wilna 1909. 499 S. 8°. No. 6. G. Caro, חיי היהודים הכלכליים והחברתיים Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit I. Bd.: Das frühere und das hohe Mittelalter, ins Hebräische übertragen von *M. P. Seidemann* Wilna 1910. 377 S. 8°. (Z.).

[Bd. 1—4 vgl. ZfHB. XIV, 68].

BRENNER, J. Ch., בין מים למים Erzählung aus dem jüd. Leben. Warschau 1909. 32 S. 8°. (Z.).

BRODA, M., חדושי ושו"ת מהר"מ ברודא, Bemerkungen zu mehreren Talmudtraktaten u. 25 Responsen. Munkács 1908. (3), 101 Bl. 2°.

EINHORN, A. J., תורת עבודת האדמה, Lehrbuch der Landwirtschaft, mit Illustrationen. London 5670 (1910). 8°. (Z.).

FREIVOGEL, H., ברית האיתנים, Das Reich Israel ein Militärstaat. Drohobycz, Verlag des Verf's in Tlumacz (Galizien), 1909. 104 S. 8°. M. 2.

[GEBETE], סדור קול תפלה נוסח ספרד עם תרגום להשפה התתית מאת אסף פינחסאוו, Gebete d. Juden. für die Wochen- und Feiertage, nach dem Sephardischen Ritus mit einer Tat-Uebersetzung von *A. Pinchassow* Wilna, Druck von I. Piroshnikow, Verlag von M. Bogatyrew und S. Mordchajew [in Derbent], 1909. XXXII u. 487 S. kl. 8°.

[Der Tat dialekt gehört der iranischen Sprachengruppe an, und ist, mit hebräischen Worten untermischt, die Umgangssprache der kaukasischen „Bergjuden" in den Gebieten von Dagestan, Derbent, Baku, Elisavetpol u. a. Die Uebersetzung ist mit hebr. Lettern gedruckt, approbiert und empfohlen vom Rabbiner zu Derbent sowie vom Verbande der Bergjuden-

Zionisten; sie ist das erste gedruckte jüdische Werk im Tatdialekt. — *Z—n.*].

[GEBETE], הגדה של פסח Pesachhagada mit Kommentar תבלין למצוה von Abraham Ahron *Prag*. Jerusalem 1910. (2), 53 Bl. 8°.

GANZFRIED, S., לחם ושמלה, Vorschriften für Nidda, Tewila und Mikwa. Betlen 1908. 2, 124 und 1 Bl. 4°.

GRUENWALD, L., פארי חכמי מדינתינו, Geschichte und Biographien sämtlicher Rabbiner Ungarns, nebst Beiträgen zur Geschichte der Juden in Ungarn. M. Sziget, Selbstverlag, 1910. 120 S. 8°

HOROVITZ, J., ויעבר הלוי, Ueber den ursprünglichen Inhalt von 600,000 Buchstaben im Buche Moses entsprechend der Zahl der Männer, welche am Berge Sinai bei der Offenbarung anwesend waren. Laut altertümliche (!) Quellen erläutert im Werke „Ma'mer Hanefesch" von Em. Azar. aus Fano bearbeitet. Munkacs, Selbstverlag, 1910. (1), 20 u. (1) Bl. 8°.

JECHIEL Morawczik b. Jedidja. סדר ברכות Seder Berachoth (Ordo benedictionum) denuo edidit introductionemque adiecit *L. Ph. Prins*. Francofurti ad Moenum, Sänger und Friedberg, 1910. XII, 46 S. 8°.

[Das in Krakau 1582 zuerst gedruckte Buch ist überaus selten, sodass der Wiederabdruck durch den rühmlichst bekannten Herrn Prins sehr verdienstlich erscheint.]

JOSEF TEOMIM., נועם מגדים, Erklärungen verschiedener im Schulchan Aruch vorkommender Vorschriften, nebst בית הלוי Erläuterungen von *B. Kimmel*. Munkacs, B. Kimmel, Rabbiner in Knihynice (Galizien), 1910. (14), 50 u. (2) Bl. 4°.

ISRAEL MEIR b. ARJEH SEEB, לקוטי הלכות, Sammlung der in den Traktaten Pesachim, Chagiga, Tamid, Keritut und Bechorot vorkommenden Halachot nebst Erläuterungen. Petrikau 1909. 82, 32, 85, 38 u. 24 S. 4°.

[T. 1 über Traktat Sebachim erschien Warschau 1899 (148 S.) und T. 2 Trakt. Menachot ebenda 1903 (106 S.)].

KAHAN, M., דברים כהויתם, Pro domo sua (in Angelegenheiten der Kolonisation Palästinas). Jaffa [Jerusalem] 1910. 26 S. 12°. (Z.).

MAGAZINIK, M., היהודים ברוסיא Geschichte der Juden in Russland von 1880 bis 1908 u. die Entwickelung der Freiheitsbewegung. Warschau 1910. 138 S. 8°. (Z.).

MENACHEM AUS KOTZK, אהל תורה, Erklärungen zum Pentateuch. Lublin 1909. 96 S. 4°.

METMANN, J. L., החיים והטבע, Statuten des Naturforscher-Vereins in Palästina. Jaffa [Jerusalem] 1909. 16 S. 8°. (Z.).

MORDECHAI DATO, שמן ערב The poems. II. Two poems of *Immanuel* Frances. Edited for the first time, from MSS. in the British Museum by *A. W. Greenup*. London 1910. 50 S. 8°.

OFTSCHYNSKI, L. B., תולדות ישיבת היהודים בקורלאנד, Geschichte der Juden in Kurland von 1561—1908. Petrikau, Verlag d. Verf.'s in Alt-Auz (Kurland), 1908. (4), 170 S. 8°.

RAFFALOVICH, S., מלחמות הפלחים, Geschichte der Fellachenkämpfe in Palästina während der letzten zwei Jahrhunderte, nach den neuesten Quellen bearbeitet. Jerusalem 1910. 34 S. 12°.

[S. Abdruck aus dem Jahrbuch „ירושלים" Bd. VIII]. (Z.).

ROSENFELD, I. E., חות יא"ר, Vorträge für die Sabbate, Feste und bei besonderen Gelegenheiten. Paks, Verl. d. Verf.'s. (Rab. in Galatz), 1909. (6), 295 S. 8°. M. 6.

RUBIN, S., פרס ויהודה, Parsismus und Judaismus, über den Einfluss altpersischer Religionsschriften auf die biblische u. talmudische Literatur. Podgorze 1909. 105 S. 8°. (Z.).

SCHAPIRO, L., משנה שברון הצלב, Schilderung der Judenkrawalle (Pogrome) der letzten Jahre, hebr. übersetzt von *I. S Bohuslaswski*. Shitomir 1910. 16 S. 8°. (Z.).

SCHARFSTEIN, H., מנדלי מוכר ספרים. Ein literarisches Lebensbild, S. J. Abramowitsch's, mit Bildnis. Krakau 1910. 30 S. 8°.

[Auch u. d. T. „ביבליותיקה עממית" (Volksbibliothek) No. 1—8]. (Z.).

SCHUECK, S., תורה שְׁלֵמָה, Kommentar zum Pentateuch. Szatmar, Selbstverlag, 1909. 8°.

STEINBERG, JAK., ספר הסטירות Satyrenbuch, Gedichte. Warschau, 1910. 64 S. 12°. (Z.)

[SCHULCHAN ARUCH] שלחן ערוך יורה דעה Rituel du judaïsme, traduit pour la première fois sur l'original chaldâo-rabbinique (!) et accompagné de notes et de remarques de tous les commentateurs, par A. Neviasky. VII.—VII. Paris, Leroux, 1910. 127, 77 S. 8°.

WINOKUR, M., בת־פרעה, Pharaos Tochter, historische Novelle aus der Regierungszeit König Salomos. Berditschew 1910. 30 S. 12°. (Z.).

---

b) Judaica.

ALKALAJ, D., O cionizmu: njegov znacaj i razvitak. Izdanje Drustva Cion. (Ueber Zionismus: seine Bedeutung und Entwickelung. Ausgabe der Gesellsch. Zion.) Belgrad 1910. 41 S. 16°. Din. 0,30.

BAINVEL, Abbé, J. V., De scriptura sacra. Paris, Beauchesne, 1910. VIII, 214 S. 8°. F. 3.

BAUER, J., Qu'est-ce que le judaïsme! La femme dans la judaïsme. Trois sermons prononcés au temple israélite de Nice. Nice, impr. Gandini, [1910]. 48 S. 8°.

BERTHOLET, Alfr., Das Ende des jüdischen Staatswesens. 6 populäre Vorträge. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1910. VII, 165 S. 8°. M. 2.

BESSON, E., Introduction au prophète Sophonie. Paris, Fischbacher, 1910. 86 S. 8°.

[BIBLE] La Bible illustrée de Klauber. Scènes bibliques de l'Ancien et du Nouveau Testament en 100 tableaux artistiques, chefs-d'oeuvre du XIII. siècle, dessins de A. Stockmann, gravés par Klauber frères. . . Sant-Pé-d'Ardet (Haute-Garonne), S. Mondon, 1910. 100 Bilder. 2°.

BLAU, L. Bibliographie der Schriften Wilhelm Bachers nebst einem hebräischen Sach- und Ortsnamen-Register zu seinem sechsbändigen Agadawerke, zu Ehren seines sechzigsten Geburtstages herausgegeben. Frankfurt a. M., Kauffmann, 1910. 64 S. 8°.

[Zu Bachers 60. Geburtstag (12. Januar 1910) ist u. A. auch eine Festnummer der ungarisch-jüdischen Monatsschrift „Magyar Zsidó Szemle", deren Mitredakteur der Jubilar in den ersten sieben Jahren ihres Bestehens (1884—1890) gewesen, erschienen (vgl. Rivista Israelitica VII, 32—37). Daraus sind nun zwei Beiträge in entsprechender Umarbeitung für ausserungarische Leser in der obigen Publikation besonders herausgegeben. Dafür gebührt dem Herausgeber nicht nur von den Verehrern Bachers, sondern auch von allen Arbeitern auf dem Gebiete der Wissenschaft des Judentums, bester Dank. Die von Blau veranstaltete Bibliographie ist, soweit ich übersehen kann, eine vollständige und man steht staunend schon vor der blossen Quantität des bisher von Bacher geleisteten. Nicht weniger als 611 Nummern sind verzeichnet und bedenkt man, dass viele Nummern mehrere Beiträge in sich fassen, wie z. B. eine ganze Reihe von Bücherbesprechungen in Rahmers Israel. Wochenschrft (nr. 12. 39. 51. 57. 62), oder die Artikel in der Jewish Encyclopedia, wo immer die Artikel eines jeden der XII Bände nur als eine Nummer figurieren (nr. 391. 421 usw.), während ihre Gesamtzahl 99 beträgt (davon bilden viele Artikel grosse, selbständige Abhandlungen, wie z. B. der über die jüd.-pers. Literatur), so wird sich die oben angegebene Zahl noch vergrössern. Zu beachten ist noch, dass die Arbeiten Bachers sich zwar in erster Linie auf die von ihm speziell gepflegten Gebiete (Geschichte der Agada, der hebräischen Sprachwissenschaft und der Bibelexegese, dann das von ihm geschaffene Gebiet der jüd.-pers. Literatur) erstrecken, dass sie aber doch alle Zweige der Wissenschaft des Judentums umfassen, ausserdem aber auch allgemeine (nr. 31—33. 52. 58. 502), arabische (nr. 48. 67. 78), nichtjüdische persische Literatur (nr. 19. 24. 60. 65. 82) usw. Hervorzuheben sind auch die meisterhaften Charakteristiken moderner jüdischer Ge-

lehrter, wie die von Philippson, Derenbourg, Perles, Steinschneider, Neubauer usw. (nr. 150. 168. 216. 256. 588. 561. 564). Debutiert hat Bacher als 15 jähriger Jüngling mit einer hebr. Bearbeitung von Schillers „Der Jüngling am Bache“, die u d. T. הנער על העין in כוכבי יצחק Heft 32 (1865) erschienen ist. Aus den am Ende der Bibliographie (p. 39—43) zusammengestellten Verzeichnissen ist zu entnehmen, dass von Bacher nicht weniger als 45 selbständige Schriften und Editionen erschienen sind und dass er an 48 Zeitschriften mitgearbeitet hat[1]). Schade nur, dass Blau nicht noch ein Verzeichnis der vielen Sammelwerke, Enzyklopädien und Festschriften, an denen Bacher mitgearbeitet, und ebenso ein solches der von ihm besprochenen Neuerscheinungen, gegeben hat. — Der zweite Beitrag ist ein sachliches Gesamtregister zu Bacher's Agadawerk nach hebr. Stichwörtern von Michael Guttmann, das durch ein solches palästinensischer und ausserpalästinensischer Ortsnamen (aber nur zur Agada d. pal. Amoräer), vervollständigt ist. Auch diese Register sind von grossem Nutzen und zeichnen sich durch ihre gute Anlage aus. — Wir sprechen nun die Hoffnung und den Wunsch aus, dass diese Bibliographie durch das, was Bacher, der ja auf der Höhe seiner Schaffenskraft steht, noch liefern wird, um das vielfache vermehrt werde und dass sich auch an ihm der Spruch Schabb. 152a bewähre ובימיך דבאך! — *Samuel Poznanski*].

BOEHM, A., Der jüdische Nationalfonds, ein Instrument zur Abhilfe der Judennot. 1—10. Taus. Köln, Jüdischer Verlag, 1910. 62 S. m. 1 Bildnis, 1 Taf. u. 1 Tab. M. 0,30.

BROCKELMANN, C. Précie de linguistique sémitique. Traduit de l'allemand par W. Marçais et M. Cohen. Paris, Geuthner, 1909. 224 S. 16⁰.

CHARLES, Abbé, Solution de la question juive. Paris, La Renaissance française, s. d. (1910!). 230 S. 12⁰. F. 3,50.

CHWOLSON, D., Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Judentums von ca. 400 v. Chr. bis ca. 1000 n. Chr. Leipzig, H. Haessel Verl., 1910. VII, 63 S. 8⁰. M. 1,50.

CORNELY, R., Commentarius in librum Sapientiae . . . Opus posthumum, edidit F. Zorell (= Cursus scripturae sacrae . . Commentariorum in Vet. test. pars. II. In libros didacticos V). Paris, Lethielleux, 1910. 210 S. 8⁰.

CURTIS, E. L. and A. A. Madsen. A critical and exegetical Commentary on the books of Chronicles. Edinburgh, T. & T. Clark, 1910. XVII, 534 S. 8⁰. 12 s.

---

[1]) Es sind nämlich noch die Zeitschriften: Revue des Écoles de l'Alliance Israélite (nr. 438) und אוצר הספרות, (nr. 243) hinzuzufügen, ausserdem noch bei Deutsche Literaturzeitung nr. 588. Dagegen ist zu streichen: bei Wochenschrift etc. nr. 51, bei ZDMG nr. 152—157 und bei הגרן nr. 588. Zu den Zeitschriften, die Bacher mit einer grösseren Anzahl von Arbeiten bedacht hat, ist noch die ZATW mit 30 Beiträgen hinzuzufügen. Lies auch bei ZDMG 32 anst. 35, bei Mag. Zs. Sz. 38 anst. 33 und bei DLZ 34 anst. 33.

DREYFUSS, J. H., Science et religion. Sermon prononcé le 1. jour de pâque 5670 (24 avril 1910) au temple israélite de la rue Buffault. [Paris, impr. N. Weill, 1910]. 15 S. 8°.

DUFF, A., History of Old Testament criticism. London, Watts, 1910. 158 S. 8°. 1 s.

GEIGER, ABRAHAM. Leben und Lebenswerk von Ludwig *Geiger*, Ismar *Elbogen*, Gottlieb *Klein*, Imman. *Löw*, Fel. *Perles* Samuel *Poznanski*, Mor. *Stern*, Herm. u. Heynemann *Vogelstein*. Berlin, G. Reimer, 1910. VII, 509 S. mit Bildnis. 8°. M. 12.

GINZBERG, L., The legends of the Jews. Translated from the German Manuscript by Henrietta *Szold*. 2. Bible Times and characters from Joseph to the Exodus. Philadelphia, Jew. Publ. Society of America, 1910. VIII, 375 S. 8°.

[Teil 1 vgl. ZfHB. XIV, 7.]

GLUECKEL von HAMELN, Die Memoiren der, geboren in Hamburg 1645, gestorben in Metz, 18. September 1724. Autorisierte Uebertragung nach der Ausgabe des Prof. Dr. David Kaufmann von Bertha *Pappenheim*. Wien, Verlag von Dr. Stefan Meyer und Dr. Wilhelm Pappenheim, 1910. (12), 320 S. 8°.

[Als Manuskript hergestellter Privatdruck.]

HARDWICH, J. M. and H. C. WHITE. Old Testament history, from the bird of Samuel to the death of David. London, Murray, 1910. 212 S. 8°. 2 s.

HEIJERMANS, H. jr., Sabbath. Eine Studie. Einzig autorisierte nach dem Manuskript hergestellte Uebersetzung von R. *Ruben*. 2. Aufl. Pössneck i. Th., Bruno Feigenspan, [1910]. 78 S. 8°. M. 1.

HIRSCH, S. R., Gesammelte Schriften. Herausg. von Naphtali *Hirsch*. V. Bd. Frankfurt a. M., J. Kauffmann, 1910. VI, 558 S. 8°. M. 5.

KLEIN, S., Die Barajta der vierundzwanzig Priesterabteilungen. Beitrag zur Geographie und Geschichte der Galiläer. Diss. Heidelberg. 1909. 112 S. m. 1 Karte 8°.

KLUGE, O., Beiträge zur Methodik des hebräischen Sprachunterrichts. (Progr. Pyritz). Pyritz, Backe, 1909. 24 S. 4°.

KRAUS, H., Ueber das Armenwesen der Wiener israel. Kultusgemeinde: Vortrag gehalten anlässlich der Generalversammlung des israel. Frauen-Vereins, Wien, Hietzing am 5. IV. 1908. [Sep.-Abdruck aus Nr. 16 der „Oesterr. Wochenschrift“ vom 17. April 1908]. Wien 1908. 14 S. 8°.

LEVY, M. A., Biblische Geschichte, nach dem Worte der heiligen Schrift der israelitischen Jugend erzählt. 14. Aufl. (91—94. Taus.) Neu bearbeitet und besonders durch Abschnitte aus den Propheten vermehrt von B. *Badt*. Ausg. A. für Deutschland. In neuer Ortographie. Breslau, W. Jacobsohn & Co., XIII, 266 S. 8°. M. 1,80.

MAIER, H., Die Antisemiten. München, Wilhelm Ohr, 1910. 24 S. 8°. M. 0,20.

MAIMONIDES, Der Kommentar des, zu den Sprüchen der Väter, zum ersten Male ins Deutsche übertragen. Voran gehen als Einleitung: „die 8 Kapitel" deutsch übersetzt von M. *Rawicz*. [Offenburg (Baden)], Selbstverlag, 1910 114 S. 8°.

MEISTERMANN, le P. B. Guide du Nil au Jourdain par le Sinai et Pétra, sur les traces d'Israël. Paris, Picard, 1910. 16°.

NORDAU, M., Das Judentum im 19. und 20. Jahrhundert. Vortrag. Köln, Jüdischer Verlag, 1910. 24 S. mit Bildnis. M. 0,30.

NUNNS, Th., The Psalms and their makers. London, Nutt, 1910. 296 S. 8°. 2 s. 6 d.

OMONT, H., Peintures de l'Ancien Testament dans un manuscrit syriaque du XII. ou VIII. siècle (Aus „Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, XVII,1"). Paris, Leroux, 1909. 16 S. 2°.

PRILL, J,, Einführung in die hebräische Sprache für den Schulgebrauch. 3. verm. und verb. Aufl. Bonn, P. Hanstein, 1910. XI, 179 S. 8°. M. 2.

PROTOKOLL, Stenographisches, der Verhandlungen des IX. Zionisten-Kongresses in Hamburg vom 26. bis inkl. 30. XII. 1909. Köln, Jüdischer Verlag, 1910. 511 S. 8°. M. 1.

PUSSAMA, M. Système cosmogonique d'accord avec le récit biblique. Paris, Savaète, [1909]. 19 S., 5 Tafeln 8°. F. 0,50.

RAVESTEIN, Th. L. W. van. De eenheid der eschatologische Vorstellingen in het boeck Jesaja. Proefschrift. Utrecht 1910. VII, 341 S. 8°.

ROTHSTEIN, J. W., Die Nachtgesichte des Sacharja. Studien zur Sacharjaprophetie und zur jüdischen Geschichte im ersten nachexilischen Jahrhundert. (= Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament. Herausg. v. R. Kittel. 8. Heft.) Leipzig, J. C. Hinrichs' Verl., 1910. IV, 219 S. 8°. M. 6.

RULE, U. Z. Old Testament Institutions, their origin and development. London, Soc. of Proced. Christ. Knowledge, 1910. 474 S. 8°. 5 s.

SCHATZ, B., „Bezalel“, Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft. (russ.) Odessa 1910. 48 S. 8°. Rub. 0,10.

SKINNER, J., A critical and exegetical Commentary on Genesis (= The International Critical Commentary.) Edinburgh, T. & T. Clark, 1910. LXVII, 551 S. 8°. 12 s. 6 d.

SPENLE, J. L., Rahel, histoire d'un salon romantique en Allemagne. Paris, Hachette, 1910. 262 S. 8°.

STEINTHAL, H., Ueber Juden und Judentum. Vorträge u. Aufsätze. Herausg. von N. M. N a t h a n. (= Schriften, herausg. von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums.) Berlin, M. Poppelauer, 1910. XIII, 305 S. mit Bildnis. 8°. M. 4.

VIAU, R. Vingt ans d'antisémitisme. 1889—1909. Paris, Fosquelle, 1910. 384 S. 12°.
[Memoiren eines reuigen Antisemiten.]

WUENSCHE, A., Aus Israels Lehrhallen. V. Bd. 1. Hälfte. Der Midrasch Samuel. Zum ersten Male nach der Buberschen Textausgabe ins Deutsche übersetzt. 2. Hälfte. Kleine Midraschim: Neue Pesikta und Midrasch Tadsche. Zum ersten Male ins Deutsche übersetzt. Leipzig, E. Pfeiffer, 1910. 1. 170 S. 2. 143 S. 8°. M. 8,40.

YEAR BOOK of the Conference of American Rabbis. Vol. 19. Edited by Julian *Morgenstern*, David *Lefkowitz* and David *Philipson*. Containing the proceedings of the convention held in New York City November 9 to 16, 1909. New York, The Bloch Publishing Co., 40 E 14 th Str., 1910. 508 S. 8°.

II. ABTEILUNG.

Kopisten hebräischer Handschriften in Spanien und Portugal.

Von **A. Freimann.**

Die in Spanien verbreitete Gelehrsamkeit, verbunden mit dem Wohlstand der dortigen Juden, schliesslich die guten Verkehrsverbindungen mit dem Osten und Nordafrika wirkten zusammen, dass man der Herstellung des geschriebenen Buches besondere Sorgfalt zuwandte und Wert auf Korrektheit des Textes legte. Abraham ibn Daud berichtet in seinem ס׳ הקבלה (ed. Amsterdam p. 43 b) von Samuel b. Josef ha-Nagid, dass er selbst ein geschickter Kopist, in einem Hause in Granada durch Abschreiber viele Exemplare der Bibel, Mischna und Gemara auf seine Kosten

herstellen liess und diese nicht nur in Spanien, sondern auch in Magreb, Africa, Aegypten, Italien, Babylon und Jerusalem verteilen liess. Meir Abulafia in Toledo hatte bei Anfertignng seines Werkes מסורת ס״ג לתורה sehr korrekte und alte Handschriften vor sich und in Toledo scheinen die berühmt gewordenen ספרי ספרד zu Hause gewesen zu sein (vgl. Lebrecht, Handschriften und erste Ausgaben des babylonischen Talmud, S. 38). Ein Beispiel für die Verbreitung spanischer Handschriften bietet der von Immanuel in seinen מחברות (ed. Berlin p. 80) verspottete R. Ahron, der 180 Werke von Toledo nach Italien bringt. Welch' hoher Wertschätzung sich aber bereits im 12. Jahrh. spanische Exemplare erfreuten, ersieht man aus den Worten Serachjas, der in seinem ספר המאור gegen Ende des ersten Abschnitts des Traktats ברכות schreibt: ואם נראה הגרסא זו מאד דוחק טוב להעמיד אותה כי נוסחא ספרדית ה״א. Auch Nachmanides im ספר מלחמות gegen Schluss des Abschnitts הרואה bemerkt: אבל ספרי ספרד יותר נאמנים מספרינו. Die späteren, wie Menachem di Lonsano (vgl. die Einleitung zu seinem Werke שתי ידות) und Jedidja Salomon Norzi, der fast auf jeder Seite von ספרי ספרד [= ס״ס] spricht, sind des Lobes voll, wenn sie von spanischen Manuskripten berichten, die überall die beste Lesart bewahrt haben. Die folgende Liste der in Spanien und Portugal tätigen Kopisten soll, ähnlich der in ZfHB. 11 S. 86 f. veröffentlichten „Deutsche Abschreiber und Punktatoren des Mittelalters", dazu beitragen, Alter und Vaterland undatierter Mss. festzustellen. Wiederum bitten wir diejenigen, welche alte spanische Handschriften besitzen, unsere Angaben zu ergänzen.

1) Abner (1471) cod. Montef. 258.
2) Abner שוק״ר (1382) cod. Br. Museum 195.
3) Abraham אלאבים (?) in Segovia (15 Jhr. ?) cod. Bodl. 2329.
4) Abraham b. Jehuda Leon in Barcelona (1378) cod. Vat. 250. [In Barcelona ist 1358 cod. Vat. 256 geschrieben].
5) Abraham b. Josef פרונ׳אל in Soria (1312) cod. Vat. 11.
6) Abraham ben Mose ibn כאלף in Toledo (1487) cod. Königliche Bibl. Madrid 1 [= Neubauer in Arch. d. miss. scient. 2. ser. 5 S. 426; HB. 11 S. 134. In Toledo ist bereits (1134) cod. Vat. 418 (Zunz, Z. G. 432 Note d.); (1280) cod. Madrid 3 = Ginsburg 59 (HB. 11 S. 134) und (1381) cod. Cas. 19 geschrieben. vgl. auch Litbl. d. Orients VIII, 529].
7) Abraham b. Salomo ibn Athar korrigierte in Bajadoz (1484) cod. Kenn. 571 [vgl. Isak Sason].
8) Abulhedschadsch Josef b. Isak ibn Nachmias (1231) ZG 429.
9) Achimaaz b. Menachem (1384) cod. Angelica 14 [Cat. S. 92].

10) Ahron Kohen, cod. Madrid 7 [Neubauer in Arch. d. miss. scient. 2. ser. 5 S. 425].
11) Barsilli Maimon b. Chijja Chabib in Lucena (14. Jhr.) cod. Paris 661. 1176. [Barsilli b. Jakob Levi schrieb 1282 in der Gegend von Narbonne die Mischne Tora Handschrift des portug. Bet ha-Midrasch in Amsterdam (Letterbode 11 S. 165)].
12) Benjamin b. David Gabai (1468) cod. Kenn. 410 = Rossi 413.
13) Chajjim b. Jakob Nieto in Sevillia (1356) cod. Kenn. 421 [= cod Ambrosiana 149; vgl. Magazin 7 S. 112].
14) Chajjim b. Israel in Toledo (1272) cod. Paris 26; (1277) cod. Rossi 782 [ZG 426].
15) Chajjim b. Samuel b. Jachja aus Toledo in Valencia (1290) cod. Rossi 33.
16) Chajjim b. Saul, gen. Vidal Sartori (סרטורי) in Saragossa cod. Paris 31 [Der Name סר־טורי = Chajjat (vgl. REJ IV, 76)].
17) Chajjim ב־כוש (1475) cod. Br. Mus. 544—45.
18) Chananja b. Chajjim in Tarascon [Tarragona] (1395) cod. München 296. [vgl. Gall. Jud. S. 250.]
19) David b. Moses ibn Nachmias (15. Jhr.) cod. Benzian 16 [Catalogue. . . 1869 S. 5].
20) David b. Salomo ibn Akrisch (?) in Murcia (1384) cod. Vat. 397, 1.
21) David Chassan b. Jakob ibn Pulia in Villadiego [bei Burgos] (1381) cod. Bodl. 310. [Scheint Bruder des Schreibers Schemtob b. Jakob ibn Pulia zu sein (ZfHB. 6 S. 110; HB 9. S. 20)].
22) David Kimchi (1300) cod. Lissabon [Neubauer in Arch. d. miss. scient. 2. ser. 5 S. 434; HB 11 S. 137].
23) Elia Amarillo in Segovia (1478) cod. Bodl. 1343. [hiervon ist cod. München 64 kopiert]
24) Elia b. David נזר זהב (1425) cod. Bodl. 230 [Michael nr. 101 las נזם זהב vielleicht ist der Kopist gar ein Deutscher etwa „Goldkron" vgl. jedoch ZG. 175 Note b].
25) Elia b. Jakob Karotzolo (?) (1428) cod. Rossi 161.
26) Elia b. Josef (1461) cod. Bodl. 105.
27) Elia b. Moses in Cordova (1440) cod. Paris 196 [In Cordova ist (1378) cod. Vat. 481 geschrieben].
28) Elieser b. Moses Gagos (?) in Lissabon (1484) cod. Paris 592; (1487) cod. Bodl. 1433. [In Alva di Tormes (Portugal) ist (1487) cod. Hamburg 19 geschrieben]
29) Elisa b. Samuel in Toledo (1256) cod. Rossi 1113 [= cod. Kenn. 426.
30) Esra b. Jakob ibn Adret in Castellon de Ampurias (1396) cod. Br. Museum 121 [= Ginsburg 6].

31) Esra b. Salomo in Lissabon (1473) cod. Carmoly 4 [Kayserling, Gesch. d. J. in Portugal S. 75 n. 2].
32) Esra b. Salomo Gatigno aus Saragossa (1356) cod. Paris 1008 [In Saragossa ist (1410) cod. Vat. 427 geschrieben].
33) Esra b. Todros (1306) cod. Turin 177.
34) Jakob Barceloni in Murcia (1334) cod. Vat. 397, 2 und 3 [Zunz ZG. 451; HUeb. S. 863].
35) Jakob b. Jehuda ibn Castiel in Soria (1481) cod. Vat. 376 [CB. p. 2518].
36) Jakob b. Josef aus Ripoll in Solsona (1385) cod. Br. Mus. 56 [= Ginsburg 9] [In Solsona ist 1388 cod. Marciana 14 geschrieben; über Ripoll vgl. REJ IV, 75].
37) Jakob ben Isak del Portelio in Calatayud (1476) cod. Paris 434.
38) Jakob b. Moses Alchadev (1442) cod. Rossi 950 [ZG 423].
39) Jakob b. Moses ibn Arama in Zamora (1457) cod. Neofiti 7.
40) Jakob Benjamin in Salamanca (1483) cod. Coronel 2 [Margoliouth, List p. 66 „Joseph Albo ספר העקרים“].
41) Jakob Levi (856)? cod. Cambridge 12 [Zunz, ZG 214; Letterbode 11 S. 165].
42) Jechiel b. Isak (1296) cod. Riccardiana 1 [Castelli, Catalogo p. 175].
43) Jechiel b. Manasse in Saragossa (1468) cod. München 261.
44) Jehuda b. Abba Mari הכוכבי im Schloss Muros (1333) cod. Paris 315.
45) Jehuda b. Abraham Abudraham in Agramunt (1444) cod. Bodl. 1426.
46) Jehuda b. Joab in Barcelona (1278) cod. Rossi 304.
47) Jehuda b. Josef בן אלאפנום (1330) cod. Bodl. 86.
48) Jehuda b. Samuel אלברק in Sevillia (1471) cod. Kenn. 433.
49) Jehuda Gagonia in Calatayud (1469) cod. Paris 955 [vgl. Carmoly, Hist. d. med. S. 123].
50) Jesaja b. Abraham Kohen (1300) cod. Cas. 139.
51) Jomtob b. Isak Amarillo in Tarazona (1486) cod. Madrid 2 [Neubauer in Arch. d. miss. scient. 2. ser. 5 S. 424; HB 11 S. 133].
52) Jomtob b. Salomo al-Saig (1378) cod. Cas. 24.
53) Josef (13. od. 14 Jhr.) cod. Rossi 25.
54) Josef b. Abraham פריר (Ferrer?) (1404) cod. Br. Museum 507.
55) Josef b. Gedalja Franco in Torres Vedras (Portugal) cod. Paris 215; (1411) cod. Bodl. 2031.
56) Josef b. Jakob ben Ganah in Huesca (1370) cod. Kenn. 459 [der codex ist nicht im Katalog der Angelica]; (1392) cod. Vat. 348 (HUeb. S. 710.)

57) Josef b. Jehuda b. Marwās in Toledo (1246) cod. Br. Mus. 52 [= Ginsburg, Intr. Nr. 37].
58) Josef b. Jomtob (1401) cod. München 118.
59) Josef b. Isak in Coronna (1299) cod. Kenn. 136.
60) Josef b. Isak דאלוייאה in Guarda (1346) cod. Rossi 72.
61) Josef b. Moses Usque (1481) cod. Bodl. 443.
62) Josef b. Salomo di Fara (1484) cod. Paris 723.
63) Josef b. Samuel (1481) cod. Bodl. 904.
64) Josef b. Sason b. Galipapa in Pina (1471) cod. München 362.
65) Josef b. Senior de Bailo [די באילו] (1474) cod. Ginsburg 3 [= 54] geschrieben nach dem Model Codex in Barzelona und dem codex, der aus Jerusalem kam. Ginsburg, Introd. p. 748. Letterbode XI S. 157.]
66) Joseph b. Serachja ibn Ganaḥ (1405) cod. Urb. 21.
67) Josef b. Simson (1418) cod. Kaufmann 82.
68) Josef Zarfati im Bezirk von Lissabon (1484) cod. Paris 222.
69) Josua b. Abraham ibn Gaon aus Soria in Soria (1306) cod. Bodl. 2323 [C B. p. 2520; Rev. or. I, 203].
70) Isak b. Abraham Navarro in קובליינא (1344) cod. Dresden 399 [Ltg. 622; REJ. 14 S. 106 n. 2; ibid. 36 S. 290; ibid. 51 S. 85; ibid. 54 S. 67 f.].
71) Isak b. Abraham ibn פארני (1477) cod. Ghirondi 112 [Steinschneider, Catalog S. 40.]
72) Isak b. Chabib in Saragossa (1471) cod. Paris 908.
73) Isak b. David Kimchi in Toledo (1481) de Rossi ext. 83.
74) Isak b. Efraim ha-Kohen בן אלשונה (1305) cod. Bodl. 94.
75) Isak? b. Harun? ben Faradj (1477) cod. Bodl. 2890, 2.
76) Isak b. Jehuda שוינאה in Saragossa (1452) cod. Bodl. 2008 [vgl. Add.]
77) Isak b. Jischa b. Sason in Evora (Portugal) (1494) cod. Kenn. 520 [Isak b. Josef aus Evora begann cod. Mantua 32 in Jerusalem zu schreiben und beendete ihn 1389 in Safed.]
78) Isak b. Josef Sarko in Lissabon (1278) cod. Bodl. 2391.
79) Isak b. Moses ibn Wakkar in Sevilla (14 Jhr.) cod. Ambrosiana 32 [vgl. Magazin 1 S. 44; ibid. 7 S. 112.]
80) Isak b. Simon in Penjafiel (1254) cod. Bodl. 2616, 1 [vgl. Salomo Chajat.]
81) Isak Ciudat (1453) cod. Paris 962.
82) Isak Israel in Toledo (1297) Abne Sikaron Nr. 63 [ZG. 408. 426.]
83) Isak Ma-seran in Aragonien [Perpignan?] (1255) cod. Rossi 23.
84) Isak Salomo Bendit in Gerona (1408) cod. Turin 221.
85) Isak Sark (1450) cod. Bodl. 2511 [Eine Kopie davon ist cod. Alliance 30 (REJ. 49 S. 274.)]

86) Isak Sason in Cordova (1479) cod. Kenn. 571 [Der codex ist in Badajoz von Abraham b. Salomo ibn Athar 1484 korrigiert worden.]
87) Ismael b. Samuel Amilio (1477) cod. München 87.
88) Ismael Nachmias in Valladolid (1479) cod. Rossi ext. 88 [ZG. 430.]
89) Israel b. Isak b. Israel in Toledo (1222) cod. Bodl. 231 [cod. Kenn. 290. ZG. 425 f.]
90) Israel Aschkenasi b. Asarja b. Moses (1450) cod. Bodl. 85.
91) Kaluf ibn Musa ibn Susan b. Makluf in Malaga (1447) cod. Bodl. 438 [vgl. Add. p. 1152 und JQR. XI, 125–26.]
92) Machir b. Samuel b. Chisdai de Salinas in Miranda (1463) cod. Paris 817.
93) Manoach b. Meir gen. שיי״לי in Alvarez (Portugal) (1484) cod. Rom I (= ZfHB. 9 S. 177.]
94) Mardochai b. Elia (1456) cod. Bodl. 1139 [vgl. Add.]
95) Mardochai b. Menachem Romano im Gebiet von Toledo (1346) cod. 397 des Catalog 11 von Schwager u. Fränkel, Husiatyn.
96) Meir b. Isak in ווי״לא (1469) cod. Turin 62 [Peyron.... Cat. p. 61.]
97) Meir ibn Arama (1474) cod. Hamburg 266.
98) Menachem b. Benjamin (1316/17) cod. Paris 1221 [vgl. Fuchs החוקר I, 200.]
99) Menachem Kohen cod. Bodl. 446.
100) Meschullam b. Todros in Gerona (1188) cod. Cairo 1 [beschrieben von Harkavy in חדשים גם ישנים Nr. 6 (in Zeitschrift הפסגה S. 62); Gottheil in JQR. XVII S. 619.]
101) Moses Akrisch (1448) cod. Br. Mus. 61 [= Ginsburg 22].
102) Moses b. Chajjim ibn Schabuka in Belad de Sinca [= Alvalete] cod. München 98 [Abraham ben .... Schabuka in Tlemsen (1459) cod. Breslau 48 [= Zuckermann, Kat. S. 6].
103) Moses b. Elieser ibn Manuel (1439) cod. Neofiti 8.
104) Moses b. Jakob b. Moses ibn כאלף (28 Tischri 1472) cod. Rossi ext. 17; in Sevilla (1472) Bibelcodex in Kat. Hiersemann (Leipzig) 377 Nr. 41 [vgl. Rivista Israelitica VII, 38]; cod. Rossi 187 (1473); (20. Elul 1480) cod. Bodl. 30 [= Kenn. 578].
105) Moses b. Jakob ibn Sabara in La Corunna (1476) cod. Bodl. 2322; (15 Jhr.) cod Br. Museum 87.
106) Moses ben Josef aus Torrutiel (1470) cod. Kenn. 542 [= cod. Modena 19, wo jedoch in Jona's Katalog S. 7 ganz irrige Angaben, jedoch richtig von Berliner im Mag. 4 S. 55].
107) Moses b. Josef b. Josef (1302) cod. Rossi 1067.
108) Moses ben Isak in Lissabon (1495) cod. Vat. 473 = cod. Kenn. 509 [Mai V, 86].

109) Moses b. Isak אלקרוודו (1483) cod. Bodl. 128.
110) Moses b. Isak Amarillio b. Moses in Guadalaxara (1487) cod. Bodl. 65.
111) Moses b. Matatja (1404) cod. Bodl. 2332.
112) Moses b. Schemtob b. Chabib in Xativa (1481) cod. Montef. 71.
113) Moses Chassan (1441) cod. Bodl. 1312 Add. [Dukes נחל קדומים S. 61 zu p. 58].
114) Moses Gabai Chassan b. Salomo in בונאר דל קשטריאל (1461) cod. Paris 238.
115) Moses Kohen b. Salomo in Burgos (1207) cod. Paris 82 [ZG. 432].
116) Nachman b. Parnach [פרנך] (1417) cod. Bodl. 231.
117) Nissim b. Abraham al-Taschifi (1284/85) cod. München 142.
118) Salomo b. Chisdai (14. Jahrh.) cod. Laur. Plut. III cod. 1 [Biscioni, Cat. in 8° S. 348].
119) Salomo b. Josef Djabali in Calatayud (1474) cod. Rossi 674 [Zunz, ZG. 521 Note c., JQR. X, 515].
120) Salomo b. Reuben b. Jehuda in Barcelona (1325) Rossi ext. 10 [= ZfHB 9 S. 179].
121) Salomo Chajat in Penjafiel (1419) cod. Bodl. 238 [vgl. auch Add.]
122) Salomo ibn אלזוק (1472) cod. Br. Museum 486—87 [Kayserling, Gesch. d. Juden in Portugal S. 69 n. 2].
123) Salomo סירייש (1316) cod. Bodl. 172 [wahrscheinlich סירייש (= Seres) vgl. Add.]
124) Salomo de Leon in Huesca (1324) cod. Bodl. 1585.
125) Samuel in Leon (1488) cod. München 280.
126) Samuel Ardutial in Saragossa (1474) cod. Paris 915.
127) Samuel b. Abraham in Gerona (1305—06) cod. Vat. 173.
128) Samuel b. Abraham Alteras, cod. Rossi ext. 44.
129) Samuel b. Abraham Kohen in Castellon de Ampurias (1318) cod. Kenn. 535.
130) Samuel b. Abraham b. Natan in Cervera (1300) cod. Kenn. 642.
131) Samuel b. Jakob פרוניאל in Soria (1204) cod. Bodl. 1 [vgl. Add. p 1149].
132) Samuel b. Jomtob ibn Rosch (1400) das More MS cod. Escurial [Neubauer in Arch. d. miss. scient. 2 ser. 5 S. 426; Steinschneider in HB 11 S. 135 vermutet für Ibn Rosch das Wort Altaras oder Jaisch, es wird aber wohl al-Zaîg zu lesen sein vgl. den folgenden].
133) Samuel b. Jomtob b. al-Zaîg in Lissabon (1410) cod. Kenn. 398 [Hagen, Cat. Bern Nr. 343 vgl. HB VI, 82; Letterbode II S. 94; Kayserling, Gesch. d. J. i. Portugal S. 89 n. 2].

134) Samuel b. Isak 15. Jhrh. cod. Turin 50.
135) Samuel b. Jsak di Medina in Lissabon (1469) cod. Rossi 850; (1473) cod. Kenn. 548; (1491) cod. Bodl. 2542.
136) Samuel b. Menachem (14 Jhr.?) cod. München 279.
137) Samuel b. Moses Abbâd in Pamplona (1403) cod. Paris 431.
138) Samuel b. Ruben מרצאני in Saragossa (1484) cod. Bodl. 2043.
139) Samuel b. Samuel ibn Musa in Lissabon (1483—84) cod. Br. Museum 62 [Ginsburg 48; REJ. 6 S. 158.]
140) Samuel Bonfos b. Jischai (1402) cod. Bodl. 710.
141) Samuel Pinchas (1466) cod. Turin 38.
142) Sason b. Josef b. Iob in Lissabon (1469) cod. Rossi 411 [= Kenn. 414.]
143) Saul Alchakim (1441) cod. Hamburg 251.
144) Schalom . . . b. סוס. cod. Montef. 296.
145) Schemaja b. Jakob Lerma in Burgos (1489) cod. Paris 831.
146) Schemtob b. Abraham ben Gaon in Soria (1312) Bibelcodex in Tunis [vgl. El. Aschkenasi in Zeitschrift הלבנון V, 280.]
147) Schemtob b. Samuel Baruch (1401) cod. Br. Museum 193.
148) Todros b. Moses al-Constantini in Calatayud (1380) cod. Paris 1100 [vgl. Hamaggid 1862 S. 175; ein Todros Constantini schrieb 1474 cod. Neofiti 2 (vgl. Sacerdote . . . Cod. ebr. p. 8.)]
149) Vidal b. Salomo ibn קטורזי (1446) cod. Bodl. 217 [vgl. Friedländer, Essays p. 201.][1])

Zweiter Nachtrag zur „Karäischen Literatur der letzten dreissig Jahre".

Von **Samuel Poznanski.**

(Schluss).

M o r d e c h a j b. S a m u e l, Chazzan in Halicz und Verfasser des אבקת רוכל.[2]) Das Gebetbuch enthält von ihm drei Nummern (I, 240; III, 289. 290), hier ist eine enthalten (p. 16).

M o s e h a - L e v i b. E l i a, vielleicht identisch mit dem gleichnamigen Reisenden, dessen Reisebericht aus dem J. 1654—55 Gurland ediert hat. Das Gebetbuch enthält von ihm 6 Nummern (I, 253. 414. 429. 435; II, 24; IV, 195), hier ist eine enthalten (p. 48).

---

[1]) In Falces (Navarra) 1347 cod. Rossi ext. 32 [= cod. Ghirondi vgl. Luzzatto, Epistolario S. 1056].
[2]) Gest. 1765, s. seine Grabschrift bei Fahn, l. c., p. 9.

Mose b. Simcha, wohl der Vater des Simcha Isaak Lutzki und Verfasser eines im Gebetbuch (IV, 223) enthaltenen Einweihungsgebets: eine Nummer (p. 21).

Nisan b. Mordechaj Firkowitsch, Chazzan in Troki und Vater eines der beiden Herausgeber: eine Nummer, mit dem Datum 1887 (p. 17).

Sabbataj, vielleicht identisch mit dem darauffolgenden: eine Nummer (p. 32). Das Gebetbuch enthält von einem nicht näher bezeichneten Sabbataj 4 Nummern (I, 414; II, 253; III, 261; IV, 163), eine ist in ms. Br. Mus. 7319 enthalten.

Sabbataj b. Elia aus Proto, Verfasser der Einleitung zu Hadassis אשכל הכפר (ms. Bodl. 2371 u. Br. Mus. 593; vgl. Frankl, MGWJ 1882, 270). Das Gebetbuch enthält von ihm 3 Nummern (III, 273. 279. 280), hier sind zwei enthalten (p. 30. 31).

Salomo b. Aron in Troki, der bekannte Verfasser des אפריון (vgl. oben p. 146), war auch ein produktiver liturgischer Dichter. Das Gebetbuch enthält von ihm 10 Stück (II, 253; III, 325. 326; IV, 80. 96. 107. 108. 205. 230. 259), hier sind 8 Stück von ihm aufgenommen (s. p. 11 [datiert 1696]. 12. 19 [datiert 1720]. 23. 30. 45).

Samuel b. Josef, Chazzan in Halicz, Sohn des Josef b. Samuel[1]): 2 Nummern (p. 39. 46).

Sar Schalom b. Simcha b. Samuel (gen. שטונפיל) in Troki (s. ob. p. 146): zwei Nummern (p. 25. 51).

Schelumiel b. Samuel, sonst ganz unbekannt: eine Nummer, datiert 1775 (p. 50).

Simcha Isaak Lutzki ist am reichsten hier vertreten. Ausser den bereits erwähnten 3 Serien von je 5 Pjutim, die von ihm stammen (p. 52—65), sind von ihm noch 6 Nummern enthalten (p. 21. 40. 46. 75). Das Gebetbuch enthält ebenfalls 6 Nummern (I, 411. 440; III, 167. 193. 196; IV, 144)[2]).

Simcha b. Salomo, von Simcha Isaak (fol. 22a Z. 7) als letzter unter den Gelehrten Krims angeführt und als noch lebend bezeichnet, während seiner Jugend aber (und vielleicht auch später) lebte er in Konstantinopel. Zwei Schriften von ihm enthält ms. Bodl. 2388, wo auch das Datum 1758. Ms. Bodl. 2412 kopierte er 1775 (vgl. auch Steinschneider, HB. XI, 13 und Neubauer-Cowley, Cat. Bodl. II nr. 2777[5]). Im Gebetbuch sind von ihm 8 Nummern enthalten (IV, 129. 133. 203—205. 212), hier eine (p. 80).

---

[1]) Gest. am Donnerstag, 27. Tebet 5505 (= 9. I. 1745); seine Grabschrift bei Fahn, l. c., p. 9.

[2]) Luzzatto (אוצר טוב 1884 p. 5) hat 7 Nummern, also ausnahmsweise um eine mehr.

Wie man nun sieht, enthält unsere Publikation vorzüglich Poesieen späterer Karäer, doch bereichert sie sehr unsere Kenntnis dieses karäischen Literaturzweiges.

2) Die ob. p. 180 angekündigte Sammlung von Gedichten von Elia Kazaz ist nunmehr in Odessa 1910 erschienen*). Sie enthält 66 Nummern, davon sind die ersten 19 (p. 1—32) aus der Sammlung שירים אחרים wiederholt[1]), ebenso das Gedicht מתי החדש (p. 58—59; Anmerkungen dazu p. 116) und das Gedicht אל הרב המתחסד (p. 73—74), das nach Deinard gegen Firkowitsch gerichtet sein soll (s. ob. p. 117 n. 1). Von den anderen Gedichten sind 11 Uebersetzungen (aus dem Englischen, Deutschen und Russischen) und die übrigen — Originale. Von diesen sind hervorzuheben: נוספות חדשות על שאלות אב"ן עזרא (p. 83—85), eine Nachahmung der ibn Ezra beigelegten, zuletzt von David Kahana edierten שאלות[2]), dann ein Lobgedicht auf Jehuda Gibbors מנחת יהודה[3]) (p. 85—86), in dessen Metrum, Reim und Stil. Auf eine ästhetische Würdigung der Sammlung einzugehen ist hier nicht der Ort.

3) Von dem mehrfach genannten Salomo Prik ist der erste Teil eines Lehrbuches der hebräischen Sprache, u. d. T. תורת החנוך, in Odessa 1910 erschienen**). Dieses ist für russisch sprechende karäische Kinder bestimmt und daher sind alle Erklärungen und Uebersetzungen in russischer Sprache. Die Methode ist eine ziemlich veraltete.

4) Endlich sei noch ein in Eupatoria 1910 erschienener Kalender für 5671—5675 erwähnt, der ebenfalls Samuel Neeman zum Autor hat und der in Format und Anlage ganz dem oben p. 147 beschriebenen ähnlich ist***).

---

*) [43] ספר ילד שעשועים אגדת שירים חבורים והעתקות מאת אליהו קזאז. אודסא בבית הדפוס של החברה הדרומית שנת תר"ע לפ"ק (auch mit einem russischen Titelblatt) VIII u. 118 pp. 8°.

1) S. RÉJ 58, 315 n. 2.

2) S. dessen רבי אברהם אבן עזרא II, 7—30 (besonders die Einleitung).

3) Es sind dies Gedichte zu allen Wochenabschnitten des Pentateuchs, die in sämtlichen Ausgaben des Gebetbuches enthalten sind.

**) [44] ספר תורת החנוך כולל ראשית למודי הקריאה בשפת אבותינו — שפה חיה וברורה, עם ראשי כללי הקריאה וחקי השפה המובאים בלשון רוסית לתועלת הילדים לבני מקרא בארצנו. חלק ראשון. מאת שלמה פיריק. אודססא בדפוס אבא דוכנא שנת תר"ע לפ"ק (auch mit e. russ. Titelblatt). (4) u. 55 pp. 8°.

***) [45] לוחות לקביעות ראשי הדשים וימי המועדים והצומות ושאר דברי חפץ לחמש שנים רצופות משנת התרע"א עד סוף שנת התרע"ה מסדרים ומתקנים ע"י שמואל בכמה"ר משה ז"ל נאמן העומד במקום חזן גדול דק"ק גוזלווא . . . . . . Евпаторія, Типографія М. Л. Мурованскаго. 1910. 79 pp. 12°.

Ist nun auch dieser allerneueste Ertrag kein sehr bedeutender, so mag er wenigstens zeugen, dass die literarische Tätigkeit der heutigen Karäer doch nicht ganz aufgehört hat.

Register.

I. Autoren und Herausgeber.

Bizikowitsch Jehuda 42.
Firkowitsch Isaak Boaz 42.
Kazaz Elia 43.
Kokizow Jehuda 40.
Neeman Samuel 45.
Prik Salomo 41. 44.

II. Büchertitel.

⁰הגדה של פסח 40.
ילד שעשועים 43.
⁰לוחות לקביעות ראשי חדשים 45.
⁰קינה על מות . . . אלכסנדר שלישי 41.
*תהלות ישראל 42.
⁰תורת החנך 44.

III. Druckorte.

Berdyczew 42.
Eupatoria 45.
Odessa 40. 41. 43. 44.

IV. Druckjahre.

1883: 40.
1895: 41.
1909: 42.
1910: 43. 44. 45.

Nachtrag zu Hai Gaons Epistel.

Von L. Ginzberg.

Nachdem ich meinen Aufsatz „die metrische Epistel Hai Gaons" an die Redaktion der ZfHB abgeschickt hatte, erhielt ich von Dr. H. Brody (Prag) sowie von Dr. Israel Davidson (Newyork) eine Anzahl Bemerkungen zur Epistel R. Hais, von denen ich hier einige folgen lasse.

1) B. liest וּבִשְׁרָרָה jedoch liegt kein Grund vor שְׁרָרָה zu emendieren, da der letzte Versfuss auch verkürzt erscheint.

2) Für וּמְנוֹהָרָה liest B. וּמְנֻהָרָה aber ומנוהרה ist wohl dem talmudischen נוהרה nachgebildet.

5) B. u. D. lesen beide לְהַפִּילוֹ für וּלְהַפִּילָה; vielleicht ist aber das ו am Anfang der Zeile nachträglich vom Abschreiber hinzugefügt worden, um der falschen Leseart וּלֲהֶפִּילָה vorzubeugen.

7) Für לְרֵיחַ liest B. וְרֵיחַ, was jedoch nicht nötig ist, da לריח zu übersetzen ist „infolge des Duftes“, womit der Gedanke des vorhergehenden Verses weiter ausgeführt wird. Dagegen ist wohl B. im Recht, wenn er am Ende des ersten Halbverses בְּמוֹרֵיהוּ מְקוּשָּׁרָה anstatt כְּמוֹ יוֹרָה liest.

9) D. schlägt vor im zweiten Halbverse zu lesen nur יחקר נדיבתו ומי יִמְנֶה לְמִסְפָּרָה, während B. nur die letzten zwei Worte zu ימנה וְיִסְפְּרָה emendiert, vergl. jedoch meine Bemerkung zu diesem Verse. Am Ende des Verses liest B. יְהַחְקְרָה anstatt יַד פקרה. Wie ich aber schon bemerkt habe, liegt kein Grund vor den Text zu emendieren.

11) B. wie D. emendieren den Text; der Erste liest: וכל צוֶֹה לפניהו כאמה לא תְהָמִירָה, während der Zweite sich noch weiter von dem überlieferten Texte entfernt, indem er folgende Lesung vorschlägt: וכל שׁוֹעַ לפניהו באימה לא מְמִירָה. Wie jedoch schon bemerkt worden ist, liegt kein triftiger Grund vor solche Emendationen vorzunehmen.

14) Am Ende des Verses liest B. ואחבירה aber D. hat sicher das Richtige getroffen mit seiner Lesung ואבורה.

15) Für וממאה כבושרה schlägt D. וממאה כְּעֶשְׂרָה vor, und auch B. bemerkt, dass ihm כבושרה nicht verständlich sei. Ich hege jedoch keinen Zweifel, dass R. Hai die talmudische Phrase כשיבא מכשורי vorgeschwebt hat.

18) B. liest הֲגִיג לִבִּי וְאִמְרֵי פִּי כְּמִתְנַבֵּא וְחַבֵּרָה vergl. jedoch meine Bemerkung zu diesem Verse.

20) B. bemerkt mit Recht, dass des Metrums wegen לְחֶרְשָׁהּ anstatt לְחַרְשָׁה gebraucht ist.

21) B. liest בְּקִיטְרָה und erklärt es im Sinne von קִטְרִין, Dan. 5, 16 Jedoch liegt kein Grund für eine derartige Emendation vor, der Sinn ist: es ihnen zu erklären so dass es ihren Augen so wohl tut wie wohlduftender Weihrauch. Dagegen ist B. im Rechte wenn er לְשִׂימָהּ anstatt von לשומה liest.

24) B. liest am Anfang des zweiten Halbverses בְּהִתְחַלְּתִי was jedoch nicht unbedingt notwendig ist, da das Personalpronomen hier auch fehlen darf.

25) B. macht darauf aufmerksam, dass auch diese Zeile in Versmass ist, was aber auch reiner Zufall sein kann.

Briefwechsel

eines Studenten der Medizin in Frankfurt a. d. Oder mit dem in Halle Medizin studierenden Isak Wallich im Jahre 1702.

Von A. Freimann.

Der Arzt Tobias Kohn[1]) schreibt in der Vorrede seines Werkes מעשה טוביה Venedig 1705. „Damals beabsichtigte ich nach Italien zu gehen, um in Padua Medizin zu studieren. Da traf ich den Arzt Gabriel, wir wurden innig befreudet. Man nahm uns überall freundlich auf, wohin wir auch kamen. Insbesondere befahl der Kurfürst v. Brandenburg der Universität zu Frankfurt a. d. Oder uns dort zu inscribieren, trotzdem es gegen ihre Statuten war und noch niemals ein Jude dort studiert hatte. Der Kurfürst gab uns obendrein noch ein jährliches Stipendium[2])". Ludwig Geiger[3]) bemerkt mit Recht: „in dem Stiftungsbrief der Universität und in der kaiserlichen Bestätigung 26. Oktober 1500 steht nichts von einem Verbot des Studierens seitens der Juden auch in den Universitätsstatuten findet sich davon nichts". Wäre die Tatsache, dass ein Jude in Frankfurt immatrikuliert wurde, wirklich eine aufsehenerregende gewesen, Johann Christoph Becmann hätte gewiss nicht ermangelt sie in seiner kurzen Geschichte der Universität[4]) zu erwähnen. Sehen wir nun die eine Hälfte der Angabe Tobia's „trotzdem es gegen ihre Statuten war" nicht

---

[1]) Ueber Gabriel Felix Sohn des Moses und Tobias Moschides aus Metz vgl. Kaufmann in REJ. XVIII, 293. Ueber Tobias ben Moses Nerol die Literaturangaben in Allg. Deutsch. Biographien s. v. Tobias Nerol; אוצר הספרות II, 144 f.; ibid. IV, 467; Freudenthal, Aus der Heimat Moses Mendelssohns S. 199 n. 1; MGWJ. 1905 S. 596.

[2]) In den Akten des königlichen Hausarchivs ist über diese beiden Stipendiaten nichts zu ermitteln, wie mir Herr Archivrat Dr. Schuster mitzuteilen die Freundlichkeit hatte.

[3]) Geschichte der Juden in Berlin II, S. 4.

[4]) Becmann, Notitia univers. Francofurtanae 1707 p. 270—84.

begründet, so gilt dasselbe auch von der anderen Hälfte: „und noch niemals ein Jude dort studierte“. Gabriel und Tobias waren keineswegs die ersten in Frankfurt studierenden Juden, Schon 1659 wurde Jacob Kohn aus Massow in Pommern[1]) und 1663 Joel Bloch aus Meseritz in Polen[2]) in Frankfurt inscribiert. Dann erst am 17. Juni 1678 folgte das Freundespaar Gabriel und Tobias[3]). Unter dem Rektorat des Professor Johann Christoph Becmann wurde am 22. August 1702 der Schreiber nachstehenden Briefes Samuel Simon, iudaeus, Polonus Opatovensis, doctor synagogae iudaicae[4]) in die Matrikel eingetragen. Das Beispiel des Arztes Tobias, der damals schon einen bedeutenden Namen hatte, andererseits Isak Meir Teomim-Fraenkel[5]), dessen Schüler sich unser Samuel Simon mit Stolz nennt, mögen ihn nach Frankfurt gewiesen haben. Vielleicht hat auch Becmann, der 1677 in Frankfurt a. O. eine hebräische Druckerei errichtete[6]) und Korrektoren und Berater dafür brauchte die Immatrikulation von Juden begünstigt. Samuel Simon fühlte sich in Frankfurt vereinsamt, er sehnte sich nach einem Commilitonen. Diesen glaubt er in dem in Halle studierenden Isak Wallich gefunden zu haben er wendet sich in einem Briefe an ihn, um ihn zu veranlassen zu ihm nach Frankfurt zu kommen. In Halle konnten Juden ungestört die Universität besuchen[7]), ja Isak Wallich hebt hervor, dass niemand etwas darin finde, wenn er mit dem Degen durch die Strassen ginge. Wallich, der schon längere Zeit in Halle studierte, im Hause eines Gönners[8]) festen Fuss gefasst hatte und in Prof. Hoff-

[1]) Friedländer, Aeltere Universitätsmatrikeln. I. Universität Frankfurt a. O. Bd. II, 77, 20.

[2]) ibid. 99b, 35. — [3]) ibid. 159, 50.

[4]) ibid. 257.

[5]) Ueber Isak Meir Fränkel „Doktor und Rabbiner“ vgl. die Literaturangaben in Harkavy Festschrift S. 415.

[6]) Steinschneider, Cat. Bodl. nr. 9341.

[7]) Geiger a. a. O. S. 5 hat Terlinden, Grundsätze des Juden-Rechts (Halle 1804) S. 59 irrtümlich verstanden, als ob überhaupt keine Juden an der Universität aufgenommen werden sollten, vgl. Freudenthal, Aus der Heimat Moses Mendelssohns S. 179 Anm. 1.

[8]) Isak Wallich nennt den Namen des Gönners nicht, es ist aber nicht unwahrscheinlich, dass es Magnus Moses, der Schwiegersohn des Hoffaktors Moses Benjamin Wulff gewesen ist, der seit 1700 in Halle wohnte, (Freudenthal a. a. O. S. 128) u. später sein Schwager wurde. Isak Wallich heiratete nämlich Sara die Tochter des Moses Benjamin Wulff. Isak ist bereits am 14. Mai 1716 im blühendsten Alter lange vor seinem Vater, der erst am 25. Dezember 1729 verschied, gestorben. vgl. Freudenthal a. a. O. S. 133. Was Freudenthal über die Dissertation Isaks und seine andere Schrift sagt, bedarf eingehender Untersuchung

mann einen ausgezeichneten Lehrer gefunden, will Halle nicht verlassen. Er bemüht sich Samuel Simon zu bewegen zu ihm nach Halle zu kommen. Isak Wallich war der Sohn des Arztes Simon Wallich aus Koblenz. Als Isak Wallich bereits Arzt in Dessau war und sich mit der Ausarbeitung eines psychologischen Werkes beschäftigte, richtete sein Onkel und Lehrer der Koblenzer Rabbiner Menachem Manlin Wallich[1]) ein Schreiben an ihn. Dieses Schreiben, ferner die beiden nachstehenden Briefe sind in eine der Frankfurter Stadtbibliothek gehörende Handschrift eingeklebt, welche den Kommentar Menachem Manlin Wallichs zur ברייתא דמלאכת המשכן und Isak Wallichs Psychologie enthält[2]).

לק׳ האללה יחד וג״ת בדלת כן סוגר.

״דְּבָרֵי רוּצוּ לְאָדוֹן נֶאֱמָן״ ״יָפֶה חָכְמָתוֹ כְּאוֹצָר מַטְמָן״ ״כְּבַלְבַל דַּרְדַּע וְאֵיתָן הָיְמָן״ ה״ה חבחור חשוב לא עממוהו ארזים. גל אגוזים. עושה חזיזים. ברוך חכם חרזים. ככוד הר״ר אייזק יצ״ו. לומר חכמת הרפואה בק״ק האללה היום יום ה׳ ז״ך תשרי דהאי שתא חסג״ל לסדר ויברך אלהים את האדם. מק״ק פראנקפורט דאדרא.

בס״ד. למי ההוד והתפארת. ענק לגרגרת. וצמידים על ידיו דר וסוחרת. התורה על אכסני׳ מחזרת. שם טוב משמן טוב מעולה ונבחרת. ה״ה חבחור חשוב. הוקף בתורה ובחכמה ולבסוף ישוב. ישוב על משפטו ארמון. והחכמה אצלו אמון. ריחו נודף כשמן וכאפרסמון. כבוד הר״ר יצחק אייזק שי׳ שואף באות רוחו חכמת הרפואה בק״ק האלי. שלום לך ושלום תורתך הנפלאה. וחכמתך הנוראה והנשאה הרבה והצליח ותעלה אבר כנשר ותעוף על כנפי תוריות, טבעיות, נמוסיות, אלהיות בהצלחת הגופניות והנפשית כרצונך. והאלקי׳ ירצה את מעשיך. אף כי לא ראיתיך, לשמע אוזן שמעתיך. ותקח אזני שמץ ממעלת וסדת פאר מעלתך והדרך. אוזן אוזן לגזרת. שוה לכל אדם כי כל פה לך יודה. בשיר ומליצת לשון יחידה. ידך לא אסורות מלכתוב צחות. ורגליך לא נחושתים מלדרוך על במתי המליצה ולשונך חרב חדה. ואף שאני לשון עלגים כגמול ידו הדה, אגמגם בכבד פה ועילות שפתי וכל לבי לפני רום מעל אגידה ודבר סתר לי אליך חשר, כי הן חנת הנעני המניע הראשון ב״ה וטלטני טלטלה גבר מארצי וממולדתי. בהיות כי מעודי עד היום הזה ככחי אז כן כחי עתה חשק ה׳ המוטבע אשר בי כוסף ומתאוה לרות צמאוני בחכמות. וביותר להאיר נר אבוקת שכל בחכמת הרפואה ולא מצאתי במדינתנו איש כלבבי. ובעבור זה נדדתי כצפור מן קנה עד שבאתי פה עיר מלאת חכמים חכמי אומות פראנקפורט דאדרה ובראות גודל חכמתם עמדתי

---

[1]) Menachem Manlin Wallich war der Bruder des Simon Wallich, nicht der Sohn, wie REJ. IX, 117 und Freudenthal, a. a. O. S. 132 meinen und schon in MGWJ 1905 S. 284 u. 452 Note 1 richtig angegeben ist.

[2]) Die Handschrift ist jedoch von der Straschun'schen verschieden, die in REJ IX, 115 Note 2 beschrieben wird; vgl. auch die in MGWJ 1905 S. 258 erwähnte u. S. 578 ff. beschriebene Handschrift.

מרעיד ומשתומם ושערתי בכח המשער אשר בי שאוכל להוציא הדברים מה שבכח אל פועל ולהשחיז שכלי הנפגם והנרצף בפוך וספיר אבניהם. אבנים יקרות. מחוטבים תבנית היכל קפאון ויקרות. וכן עשיתי ופה יתד במקום נאמן קבעתי זה כמה שבועות שבאתי ותיכף ניתן לי רשיון מן מלך יר״ה. והנה כל צערי ומכאובי בהיותי מובלע ומוטבע בין האומות. והנה זה מן המושכליות ראשונות והידיעה הכוללת כי שני הפכי׳ לא יעמדו בנושא אחד. והיתה שאלתי מאת ה׳ אותה בקשתי שיזמן לי איש כלבבי מבני בריתינו אשר יחדיו נמתיק סוד הן בענינים התוריים האלהיים הן בעניני החכמות וכעת בשמעי שמעך האירו רעיוני ותרחבנה דברי פי ולשוני. אמרתי הנני הנני. אליך נשאתי את עיני. חנני אדוני חנני. וממים ורפש נפשי תעליני. אזור נא כגבר חלציך ותשנס מתניך רוץ נא ועבור. בא נא בשלום אלי ונהית לעם אחד ולחלק גדול בפני עצמינו לבל התערב עם שונים. האח אחי כמה היינו מרבי׳ לחקור בכל תושי׳ ומזימה כפי היד ה׳ הטובה עלינו. הן בעיון התוריי בסיגיו מיניו הבדליו הן בעניני החכמות מספרי קדמונינו קדושי עליון. אם מספרי האומות בכתבם ובלשונם. וכל גנזי אוצרות החכמה אשר קבלתי קרתי ומבריכת העליונה שתיתי, ומיערות הדבש מציתי. האח חמות אור ראיתי מפי הגאון מופלא ומופלג ומפורסם מהר״ר מאיר פרינקל יצ״ו אב״ד דק״ק פינסק במדינת ליטא אשר הייתי מוטמן בבית מדרשו שנתיים ומחצה ומחלק שכם עם פאר רום מעלת כמוני כמוך, ושלי שלך רק אל נא תמנע חשקי ממני וכבר ידוע מאמר החכם מכל אדם כי טובי׳ השני׳ מן האחד בכל דבר כ״ש בנדון כזה ובוודאי יהי נועם ה׳ עלינו ומעשה ידינו יכונן כי נרצה את אבני חכמה ועפר המזימה נחונן ואם יבאו דברי רום מעלתך אלי ותשובתו הרמתה יאיר אל עבר פני. יעלוז לבי ובשרי ירננו אל אל חי. ובזה אכרע על ברכי וכפי השמימה פרושות בסתר כנפיו עלינו יתלונן. וכצפרים עפות יחוס ויגונן עד ביאת ינון. וביחוד לרום מעל אל שדי. ישפות ברכה עד בלי די.

זאת העצה היעוצה באהבה ובנפש חפיצה הכותב בנחיצה: דמוקיר ודחיל מרבנן ואנשי החכמה והמדעה, הלוחך עפרות זהב עפר התורה. וחובק אשפות החכמה מחכמי הגוי׳ ולשונם פה ק״ק פרנקפורט ברשיון המלך פרייסין יר״ה שמואל בא״א מוהר״ר שמעון זצ״ל ת״ת מק״ק ראדני דליטא תושב בק׳ אפטא במדינת פולין קטן יצ״ו. ועל תשובתו הרמה אוחיל ואצפה על יד דרך מצפ״ה.

האלי יום א׳ ז״ך חשון תסג״ל.

שיר מחולק ומרובע ומורכב מיתד ותנועות ארבע.

אֱנוֹשׁ יוֹרֶה דֵעָה, וְיָבִין הַשְּׁמוּעָה, הֲלֹא אָזְנִי שָׁמְעָה, וְתָבִין אִמְרָתֶךָ: אֲמָרִים הַנְּגִידִים, וּמִלִּים נֶחְמָדִים, וְגַם דִּבְרֵי דוֹדִים, תְּגוֹבֵב חָכְמָתֶךָ: שְׂפָתַיִם יִשַּׁק, לְפִיךָ אִם תִּפְשַׁק, לְבָבִי בְךָ חָשַׁק, רְאוֹת בִּמְגִלָּתֶךָ: כְּתָבְךָ הוֹדִיעַ, בְּחָכְמוֹת תַּבִּיעַ, עֲלֵיהֶם תוֹפִיעַ, בְּזוֹהַר יִפְעָתֶךָ: תְּדַבֵּר מֵשָׁרִים, חֲדָשִׁים לַבְּקָרִים, וְאֵלֶּה הַדְּבָרִים, יְתַנּוּ צִדְקָתֶךָ: וְרַבָּה עֲלִילִיָּה, מְזִימַת תּוּשִׁיָּה, תְּהִלָּה דוּמִיָּה, לְגוֹדֶל מַעֲלָתֶךָ: שְׁמוּאֵל הָרוֹאֶה, בְּאוֹרוֹ אוֹר נִרְאֶה, אֲנִי גַם אֶשְׁתָּאֶה, עֲלֵי חִין שִׁירָתֶךָ: דֵעָה מִיּוֹם קָשְׁבִי, דְּבָרְךָ חַם לִבִּי, תְּלַהֵט אֵשׁ קִרְבִּי, וְתִצַּת אַהֲבָתֶךָ: וְעֵינִי רָאֲתָה, בְּאֵין בְּךָ עַוְלָתָה,

וְצִדְקָתְךָ עָנְתָה בְּךָ וּשְׁלֵימוּתְךָ: לְמִי הָיוּ כָּל אֵל, וְחֶמְדַּת יִשְׂרָאֵל, בְּקָרְאִי בְּשְׁמוֹ אֵלִי, יְצַוֶּה בִּרְכָתְךָ:

בלב נבון תנוח חכמה, לא יִבָּצֵר ממנו מזימה, חזיתי איש במלאכתו מהיר, כשחקים הוא בהיר, יתיצב לפני מלכים, לא לפני חשוכים; חכו ממתקים, צוף דבש אמריו מתוקים, וכלו מחמדים, ענקים לגרגרותיו ורבידים, פיו ידבר חכמות ותגות לבו תבונות. אסף מליצות בחפניו, דבר דבר על אפניו. שפתיו נופת תטופנה, בדעת ותבונת, כל יקר ראה, בחכמת הרפואה כ״ש לו נאה כהר״ר שמואל יצ״ו נסע״ל. שלו אני ורענן בהכלי, עושה מלאכתי מלאכת אלי. לבינה אקרא ולתבונה אתן קולי, כי זה חלקי מכל עמלי, הונחל לי ממרום מת׳ אלקי׳ חלי. ואראת ותנה יד שלוחה אלי, וחנה בת מגלת ספר, לא תסולה בכתם אופיר. היא עפה ואלי תרוץ. נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ, ואקחה ואסיר צעיפה. ראיתיה טבית ומחוץ יפה. כל אמרתה צרופה בברורה שפה, ותהי בפי כדבש למתוק בקראי אותה. אזני שמעה ועיני ראתה. היא תעיד והיא תרנן על גודל שלימות האדון כמאמר הפילוסוף כל פעל היותו שלם בתכלית תשלימות כפי מה שיגדור טבע חומרו וצורתו. יעיד על שלימות פועלו וגודל מעלתו. גם אני כראותי אפס אחוריה. שפטתי במעלות אדוניה. כמעט נטיו רגלי כאין שפכו אשורי. חשבתי לאין כל משלי ושירי. כי לשונך גדולות מדברת במליצה נבחרת, עדות נאמנה דברת באמונה, כמו שהתפארת ששמשת את גדול העצה. בוציגא דנהורא, רבא דעמית. חכם תכולל תשלם במעלות ומדות בהכמות עשר ידות הרב הנערב הגאון המופלג, חנא הוא ופליג כמוהר״ר מאיר פרענקיל נר״ו הוא מאיר עיני חכמים בהלכה. ועתה כמוהו כמוכה. בך מעיינות חכמתו נפוצו. בדרכיו רגליך ירוצו תשא מדברותיו תשמור מוצא שפתיו כי נעים כי תשמרם בבטנך יכנו יחדיו על שפתיך, ואצל עליך מן רוח תבונתו, ותביט נפלאות מתורתו. ואני אנה אני בא לא בינת אדם לי כי מצער היא ותקטן השגת שכלי. לא ידעתי דבר כי אנכי נער, ומאיש אני בער. לא למדתי חכמה ודעת קדושים אדע כעתה תראה ותדע. אף אמנם שמעת אנשים ישבחוני, יודוני ישגבוני לאמר אדע לדבר, מליצות וחידות לחבר, לזאת אודה את ה׳ חסדיו אזכיר כעל כל אשר גמלני. לשם טוב זכני ואכבד בעיניו ואיקר. ואני באמת עדין לא הגעתי לרועה בקר. דע גביר הנעלה והנכבד מיום ראותי אגרתך החמודות, בת מדובר נכבדות ושמעתי אמריך הנעימים מתוקים ערבים ממולצים ומוטעמים, צמאה לך נפשי וכמה לך בשרי אמרתי מי יתן תהית במגורי או יהית כדבריך שאני אהיה עמך במחיצתך. מי יתן לי אבר כיונה שמה אעופה ואשכונה. את מי אין כמו אלה שטוב ונעים יתיה שבתנו יחד והיותנו לעם אחד. אולם שמע ארון האחוב וקח אמרי וירבו לך שנות חיים. גם אתת כמוני חלית אלי נמשלת ונא דאגתי אשיהנה ותהי זאת תנחומתך אזניך תשמענה. אדבר וירוח לי הציקתני רוח בטני כי מלתי מלים. כתר לי זעיר ואחוך תלי תלים. זה לי עברו ימים רבים לא אחד אחריש אתאפק, כיולדה אפעה אשם ואשאף יחד ואריד, בשיחי ואהימה מומים ומומה. בה אנחתינא ובת אסלקינא ואדבר במר נפשי עד אן אהיה שכול וגלמוד עוסק בכד בדבר הלכה ולמוד. היה לבי כדונג מתמוגג. בראותי הייתי כצפור מתבודד על גג. ואז אמרתי מי יתן שאלתי ותקותי יואל אלקי להראותי איש תבוא חכמה בלבו ודעת לנפשו ינעם וכל דרכיו נועם אשר רסן אפני עיונו שלח להוציאו חפשי לצאת ולבוא ולחקור בכל סתרי מדע להוציא לאור תעלומות את שאהבת נפשי. הלא הוא יהיה כרע כאח לי, אמצאהו בחוץ אשקהו ולא ארפהו עד שאנהגהו ואביאהו אל בית אמי. ואל חדר הורתי אמרתי בלבי לכה נא אקומה ואסובבה בעיר בשוקים וברחובות אבקשת את שאהבת נפשי בקשתיו ולא מצאתיו, ואביט ואין עוזר ואשתומם ואין סומך ותושע לי זרוע שכלי ואם מצער היא לי ותשקפת עיוני סמכתני ואם קטנה קצרה בעיני, והית ה׳ תמיד למשען לי. הוא השים מחשך לפני לאור ומעקשים למישור במעט

ידיעתי בחכמות ומה גם חכמת הרפואה אשר ארוכה מארץ מדה. עליה כמה טרחות טרחתי
כמה יגיעות יגעתי נדודים שבעתי שמחתי באמור לי אדוני אבי שי׳ גש חלא״ח עד פה תבוא
ולא תוסיף לכת בארץ נוד כי שמה ישבו כסאות למשפטי החכמות כלנה. ויהי עד כה הגעתי
הנה מצאתי נתן ה׳ לי כלבבי עצתי מלא וכל משאלותי כי האיש אש״ר אני אוכל לחמו מאש״ר
שמנה לחמו והוא יתן מעדני מלך איש שלומי אשר בטחתי בו הוא ולא סגי בלאו הכי כי
על כן עברתי למקום הזה ולולי ידעתי זאת מקומות מקומות יש ביהודה לתורה ולתעודה אם
נסעתי מפר״ת הייתי חונה במתק״ה ואם הייתי נוסע מרמון פר״ך חניתי בחרשפ״ר, אך כאש״ר
דברתי כן הוא כי מאז היטב ייטיב עמי כבוד והדר יעטרני איננו גדול בבית הזה ממני ולא
חשך ממני מאומה. המשילני בכל מעשי ידיו ספרי מחמדיו לא יסולו בכתם אופיר לא יערכם
כלי פז ואהגה בהם בבינה לעתים מאז. כל אשר שאלו עיני לא יאצל מהם ומה אאריך
ואדבר עוד. דע בקוצר חסרון לא אוכל מנות כי אין מחסור כל דבר. אם כן למה זה אנכי
הבל איגע ואעתק למקום אחר כמחשבותיך בעצה תכנת בכתבך לי. ראה עוד זה מצאתי
שתתפאר עלי שמצאת באשר אתה שם עיר מלאה חכמים חכמי אומות עד שהשתוממת מגודל
חכמתם לא ידעת עוד מה לך פה ומי לך פה לו היית ראית ושמעת אנשיהם אנשי מופת
והמה חכמים מחוכמים כבר תמהת יותר; וביותר על רב חכמת ומעוז השגת מלמדי יכונה
לאומתו אדון הרופא ה א פ מ א ן. אי הות הכא הקשבת לאמריו והאזנת לשכל מליו אך
הפעם הות נקיט בשיפולא גליטא בשינך ורהטת אבתראה לולא ראית דמיונו בארך לא תאמין
כי יסופר. בכל חכמה ותושיה יתגלע ואין מחכמתו נסתר חוקר בכל נסתרות, לא לבד העצומים
בכשן. חכמת הרפואה אף גם ידע בחכמות המזרות ושאר חקירות בעיניו מזרה בל חצב
עמודיו שבעה והוא בלי לשבעה עיניו לא תשבענה מכהנה וכהנה. ואני מצאתי חן בעיניו
אתיה אצלו כאמון לשקוד על דלתותיו יום יום ואהבתו נשגבה עלי לא יסתיר לא יעלים לא
ימנע לא יחשך לא יאצל ממני לא דבר גדול ולא דבר קטון. יודיעני כל רפואותיו
סודותיו הסגוליות אשר הוא השיג והמציא קצתם בדרכי ההקש וקצתם בדרכי הנסיון לא יגלה
אותם לאחד מני אלף כי הוא אל יזכור ראשונות וקדמוניות אל יתבונן הנה הוא עושה חדשות
לא מקרוב באו ולא שערו׳ הראשונים מעולם לא שמעו עין לא ראתה זולתו. גם הלא ידעת
הלא שמעת הלא הגד מראש לך שבי אבירן שלהם פה לו שם על פני חוצות בחכמיו ודורשיו
איש על מחנהו איש על דגלו ולזאת אלה מרחוק יבואו לו והנה אלה משבאו מים ואלה
מארץ סינים אם להתלמד ואם להסמך. וגם ידוע תדע נגיד הנאמן בלתי התהגדרות וזולתת
ההתפארות אני אומר לך שכבר דרכתי כמעט על במותי חכמה הזאת הרמות והנשאות ולו
רציתי כבר נסמכוני כאחד מהם. אמנם. לא כן אנכי עמדי כדרכי קצת בני עמנו בדור הזה אם
אחד הריח רק בדבר חכמה ועל כן לא עמד טעמו בו וריחו ל״ו נמר לא למראה עיניו ישפוט
ולא למשמע אזניו יוכיח אמר אחכמה בחכמה ועודה בכפו הוא יבלענה, והוא רחוק ממנה
עכ״ז יאמר האח חמותי ראיתי אור בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבונותי. ואני לא כמחשבותיהם
מחשבותי ולא כדרכיהם דרכי רחוק מהם טבעי לאמר לחכמה אחותי את ומודע לבינה אקרא
אני לא כן אחשוב ולבבי לא כן ידמה ללמוד דבר מה רק בהשערה שטחית והשקפה חיצונית
אך לעמוד על יסודו לבוא לעומק ענינו ולהגיע לתכלית ידיעתו. מנעורי גדלתני אם המחקר
להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם מירחי קדם בהחל הלות נר למודי עלי ראשי מפחתי
ורביתי עיוני ללכת בגדולות ונפלאות ממני בשתים שאלתי לא עלתה לי באחת ועלתה לי
ואסתפק במיעוט הידיעה ואקבץ על יד ארבע צו לצו קו לקו זעיר שם זעיר שם. וכעת הזאת
החלק הראשון העיוני כבר כליתי וסיימתי והשתדלותי רב והתעמלותי נמרץ להשכיל מכל
מלמדי בחלק המעשי הנכבד. ונלוו עליו חכמת הנתוח וחכמת ההתכה אשר ידיעתם הכרחית
אלינו ומבוא כהן יאיר נר עיננו ויגיה חשך שכלנו. הן כל שמעה אזנך ותבן לה תאשרני
ותעידני שטוב אני אומר לך עלה הנה ובוא אלי משאני אבוא אליך. אחלי אדון נהיה יחד

מה ישאר שלא נחקור מה יכבד עלינו שלא נשכיל מה יקשה אלינו שלא נשיג ומה ירחק ממנו שלא נדע, כי כבר הכרתי מלשונך כתבך ומליך הנמרצים חקויי טבעך נוטים ומתדמים למטבעי דמיתי היות תהיה כמוני וטוב לי להיות בחברתך והיא גם היא תהיה נעים וערבה לך מאשר נשקפתי בעד אשנב החשקפה וחלון הבחינה לבחון ולהבין מכתבך נראה לי שסבת צערך ומכאובך הוא מורך לבבך ללכת לבדך ביניהם ומעטך אין איש אתך. אתה אדון הנחמד במקרה זה גם אנכי יקרני הלא בלכתי בחוץ בחוגרי חרבי על ירכי כמשפט הרופאים המתחנכים ומתלמדים אין מי יאמר לי מה תעשה, רק ככה יעשו הנה זה עומד אחר כתלינו זה משגיח מן החלונות וזה מציץ מן החרכים ובנות צעדה עלי שור יחד עלי יתלחשו ואני שמתי פני כחלמיש ללכת ביניהם ואדע כי לא אבוש מה יעשה לי אדם ה׳ לי בעזרי ולא אירא מרבבות עם אשר סביב שתו עלי. האמנם הוא פלא בעיניך שהם יתמהו איש אל רעהו ופני לחבים פניהם בראותם אחד מעמנו יבוא ביניהם וכלב אריה לבו לא ישוב מפני כל ועל שחל הרופאים ידרוך וכפיר הרופאים ירמוס ויתקומם יריב ריב עצום עם מתפלספיהם וחד מינן כי סליק עדיף כתרי מינייהו כי ה׳ יעיר לו אוזן לשמוע בלמודים לרגעים יבחון מה שהם לא ישמעו וילמדו בשנים רבות על זאת באמת ישמו ישקרו ויגידו במו ראשם. וביותר בדור הזה באשר אבדה עצה ממני ונסכרו מעינות התבונה ומקוריה והחכמה באה בחדריה ותסגור דלתיה בעדיה ותשכון בחגוי סלע מרום שבתה ותשב במחשכים ובמסתרים תבכה שם בנתה ביתה ותקונן עלינו שלחה נערותיה תקרא על גפי מרומי קרת מי פתי יסור הנה חסר לב אמרה לו עד מתי פתים תאהבו פתי ולצים לצון חמרו להם וכסילים ישנאו דעת. בראש הומיות תקרא בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר. ואין גם אחד מבין ואין איש שם על לב ומאסף אותה הביתה. אך ראה ראינו כלנו אנשים סוחרים מדינים ויתערבו עם שוגים והמה עתה הרוזנים וגאונים, לכן באמת היינו עתה בעיניהם לנידה כי יאמרו מידינו רמו עלינו במעלות החכמה עד שחקים ונהיה בעיניהם כחגבים וכן היינו בעיניהם והם לא ידעו לא יבינו לו חכמו ישכילו זאת שמראשית פרי אדמתנו הביאו אל בית האוצר חכמתם ומהררי קדשנו חצבו אבנים גדולות לבנות להם מצודות ומגדלים ממנו פנה וממנו יתד. ואם יראו אחד מאומתנו יעלה בתמר התבונה ויאחז בסנסיני החכמה ויאכל פריה יגדיל תושיה ויפליא לעשות. זה הוא לתמיה ושממון בעיניהם כבר יכבדוהו חפצים ביקרו ואותו עוזרים לעלות בגרם המעלות לרום הצלחה. בכן לחיות בה׳ מבטחך הודעתיך היום אף אתה כאשר יהגה אריה והכפיר על טרפו אשר יקרא עליו מלא רעים מקולם לא יחת ומהמונם לא יענה כן אתה ארון הנבחר מכסף וחרוץ מפניהם לא תירא לא תחת ולא תערוץ. יהיה ה׳ אלקים בעזרך. יחזיק לבבך ישים אותך למורג חרוץ חדש בעל פיפיות תדוש הרים ותדק וגבעות כמוץ תשים הן כלם כבגד יבלו כעש יאכלם יכלמו ויחפרו יחדיו כל מבקשי רעתך תזרם ורוח תשאם וסערה תפיץ אותם ואתה תגיל בה׳ בקדוש ישראל תתהלל תשכון בטח ושאנן מפחד רעה שבע שמחות את פניך נעימות בימינך נצח וידעת כי שלום אהלך צאצאיך כעשב הארץ.

כ״ד העמק שפה י צ ח ק א י י ז י ק רופא בלא״א הר״ר שמעון רופא ו ו א ל י ך.

Bibliographische Miszellen.

Von **A. Marx.**

סדר תחנונים וסליחות ללילי אשמורות כמנהג ק״ק איטאליאני[1]

Venedig, Juan di Gara, 1587, 88 Bl. kl. 8⁰. Neben der Angabe der Bogennummer wird das Buch gewöhnlich als מעמדות bezeichnet. Am Rande

[1]) Alle hier beschriebenen Bücher ausser זכרון בירושלם und שער פתחי לבנון sind von Judge Sulzberger geschenkt.

finden sich Erklärungen. Es enthält f. 1—25 a תחנונים, f. 25 a—27 b ברכי נפשי von Bachja, f. 27 b—63 b סליחות; f. 27 b bemerkt der Corrector, die Soncinaten (חשונציני״), die zuerst die סליחות gedruckt hätten, hätten für jeden Tag nur eine Selicha gegeben, während er mehrere biete und dem Vorbeter die Auswahl überlasse. F. 63 b—69 a folgen בקשות מחודשות beginnend mit לך אלי תשוקתי [von Mordechai Jare; vgl. Zunz, Litg. p. 424], f. 69 b - 76 b verschiedene Gebete von Samuel Archevolte [Zunz l. c. p. 417 No. 5, 4, 6, 2, 3], dann Poesien von Gabirol, Jehuda ha-Levi, Elia ha-Levi [b. Benjamin], und f. 83 a von Jehuda Samuel Abbas [Zunz l. c. p. 216], dessen Selicha trotz des Akrostichon hier Maimonides zugeschrieben wird. F. 88 b enthält ein alphabetisches Verzeichnis der (54) Selichas und Bakaschot.

פרקי רבי אליעזר הגדול

wurden auch in Constantinopel 1725 (פת בג) bei Jona b. Jakob [1]) gedruckt (4 +) 72 Bl. 16°.

ספר תולדות יחיאל חפץ זצ״ל

Venedig, Bragadin [1730] 5 Bl. kl. 8°. Drucker Benjamin b. Aron Polacco. Biographie eines im zweiundzwanzigsten Jahre plötzlich verstorbenen Jünglings, der sich in jeder Hinsicht ausgezeichnet hatte; einziger Sohn des Uri b. Jechiel Chefez. aus Triest und der Sara b. Jakob Franc di Almida (eines der nach Venedig gekommenen Marannen), Schwager des Josef Morpurgo in Goerz und Schüler des Immanuel Chai Rechi war er eben im Begriff sich mit Sara der Tochter Isak Luzatto's aus Rovigo zu verheiraten. Seine Grabschrift wird f. 3 b mitgeteilt, f. 4 ein Trauergedicht des Vaters, f. 5 b ein solches des Simcha Calimani (לבוש ש״ק), der damals, wie ein früherer Besitzer bemerkt, 20 Jahre alt war.

שער פתחי לבנון

wovon Roest in einer Anmerkung zu ספר יודע p. 426 eine Beschreibung nach dem Exemplar des portugiesischen Beth-ha-Midrasch in Amsterdam liefert, erwarb unsere Bibliothek kürzlich in einem vollständigen Exemplar, wie alle anderen, ohne Titelblatt. In der Vorrede (f. 1—8) gibt der Verfasser, שניאור פייוש בן מנחם מאניש an, dass er nach vielen Leiden nach Jerusalem gekommen, dann בשליחות נידון דבר מצוה שלא היה יוכל להתקיים ע״י אחר [von der deutschen Gemeinde] gesandt worden sei. Während eines furchtbaren Sturmes auf hoher See habe er die Abfassung des Buches beschlossen, um seinen Namen zu erhalten. Es folgt f. 9—24 a in sehr kleinen Typen פתחי לבנון, so genannt ע״ש לבון הלכה, Halachisches mit einem in Amsterdam gehalten Vortrag beginnend. Die Blätter sind an der inneren Seite auch 1—16 paginiert F. 24 b. enthält in grösseren Typen unter der Ueberschrift אגרת אל אסף eine Aufforderung, Geld für Jerusalem zu geben, wier hier in Amsterdam nach dem Beispiele des Rabbiners Saul alle bedeutenden Gemeindemitglieder sich verpflichtet hätten. In London hätten הרב החסיד הקצין Simson und האלוף התורני הקצין הנגיד Leb Norden (vgl. über letzteren J. Q. R. IV 341 f) es übernommen, Geld zu sammeln und nach Amsterdam zu senden. Der Verfasser zeichnet den Aufruf mit seinem Namen. Diese Blätter sind wahrscheinlich in Amsterdam gedruckt,

---

[1]) Gelegentlich seien hier die Angaben über einen anderen Constantinopler Druck aus derselben Zeit im Supplementum C. B. p. 492 berichtigt. Das סדר משמרת von 1720 enthält nicht ff. 1 + 9 sondern 1 + 94 Seiten, wovon 62—93 תפלת בית עלמין; der Autor des Nachtrags ist Aron אלירי.

die übrigen nach Zedner's, Rosenthal's und Roest's Vermutung in Mantua. Es folgen die von Roest l. c. erwähnten Blätter 25–74 mit der Seitenüberschrift שער פתחי לבנון. Dann folgt der von Zedner p. 698 und Roest p. 1050 erwähnte חלק ראשון מן פתחי לבנון (15 + (2) Bl.), in dem f. 8 b das Jahr 1744 vorkommt, wieder mit anderen Typen. Das Buch gehörte einst שלמה פרחי. Da das Buch an verschiedenen (3) Orten gedruckt und vielleicht nie ausgegeben wurde, erklärt sich die Seltenheit und das getrennte Vorkommen einzelner Teile. Nachträglich sehe ich, dass Benjakob p. 502 No. 1306 ein vollständiges Exemplar erwähnt und meint, dass es teils in Livorno teils in Amsterdam gedruckt sei.

ספר זכרון בירושלים.

Constantinopel 1743 (תנחל״תי) bei Jona b. Jakob Aschkenasi, 48 S. 16°. Drucker Josef b. Juda מגיע Herausgeber (הביאו לדפיסה) Jehuda פולייאשטרו. Brüll (Jahrbücher IV 95) und nach ihm Steinschneider (Jüd. Schriften zur Geographie Palästinas Nr. 56) leugnen die Existenz dieser Ausgabe, von der mir ausser dem unsrigen etliche Exemplare bekannt sind. Ausser dem bei Steinschneider l. c. Angegebenen enthält das Buch Gebete für die Pilger und 4 Abbildungen: p. 14 des künftigen Tempels (שעתיד לירד מלמעלה) nach p. 13 einem sehr alten Buche entnommen, p. 29 des Brunnens und der herumlagernden Stämme, p. 30 der Westwand des Tempels, p. 48 des von siebenfachen Mauer umschlossenen Jericho und unterhalb desselben der von der Stadt abgewandten Juden, worunter ein durch seine Grösse hervorgehobener Führer das Schofar bläst. Das Buch schliesst p. 40; es folgt p. 41 מסכת חגיגה, p. 44 Chajim Abulafia's Gedicht zum Preise von Tiberias, das 1745 im זמרת הארץ aufgenommen wurde, p. 46 die 10 Versuchungen Abrahams, die 10 Wunder und die 10 Versuchungen, die den Israeliten in der Wüste begegneten, schliesslich p. 47 ein Gedicht (?) Abraham b. Isaac Assa's.

Die von Brüll und Steinschneider erwähnte Ausgabe ist vermutlich ein Nachdruck mit Weglassung des Namens und Vorworts (?) des Herausgebers und Sammlers (er nennt sich p. 13 המאסף), also später als 1743. Leider kann ich die Amsterdamer Ausgabe im Augenblick nicht auffinden. Ein, angeblich (auf Grund von שערי דמעה) vermehrter Nachdruck Joel Moses Salomon's Jerusalem 1880 [1]) (24 Bl. 16°) lässt nicht nur die Aushänge weg und ersetzt die Abbildungen durch neue (!עשוים בתפארת), sondern er beseitigt auch die Gebete aus עת לחננה und den Hinweis auf dieselben in der Vorrede.

Miszellen.

Historische Lieder.

Es gibt eine beträchtliche Zahl historischer Lieder, die abgesehen von ihrem geschichtlichen Wert, auch für die Kulturgeschichte von Interesse sind und eine ausführliche Darstellung verdienten ähnlich jener, wie sie die historischen Volkslieder der Deutschen durch Lilienkron gefunden haben. Diese Lieder finden sich da und dort zerstreut, teilweise auch in Einblattdrucken, die nur noch in seltenen Exemplaren vorhanden sind. Die meisten besitzt die Bodleiana. Ich gebe hier eine bibliographische Zusammenstellung in chrono-

---

[1]) Luncz erwähnt in einer Anm. zu Steinschneider l. c. eine Ausgabe Jerusalem 1875.

logischer Reihenfolge, die wahrscheinlich noch durch einzelne Stücke zu ergänzen ist*).

1241. Judenverfolgung in Frankfurt a M. Cat. München 356[8].
1322. Talmudverbrennung. SG 50.
1348. Der „schwarze Tod" in Mantua. SG 54.
1391. Vertreibung der Juden aus Spanien. SG 62.
1451. Vertreibung der Juden in Tyrnau. SG 77.
1495. Kalamität in Neapel. SG 85.
1497. Vertreibung der Juden aus Portugal. SG 86.
15 . . Brand von Venedig. SG 109.
1533. Belagerung Magdeburgs. SG 106.
1583. Tod eines Marannen. SG 130.
1610. שרפה Lied auf Mantua. SG 139.
1614. Vincenzlied SG 140.
1618. Ereignisse in Prag. SG 143.
1622. Leiden in Ragusa. SG 145.
1622. Aufstand in Konstantinopel. SG 146.
1623. Einkerkerung des R. Chanoch in Gnesen. SG 151.
1629. מגלת איבה (gereimt). SG 163.
1642. Belagerung von Leipnik. SG 160,
1643. Judenverfolgung in Mähren. SG 161.
1643. Judenverfolgung in Kremsier. SG 162.
1646. Drangsale der Juden in Brasilien. SG 165.
1648. Schwedisch-Lied (Prag). CB 3660. SG 166.
1648. Judenverfolgung in Polen. SG 171.
1648. Leiden in Lithauen etc. CB 3693/94. SG 174.
1654. Tod des Königs Ferdinand. CB 3648.
1663. שרפה-Lied auf Nachod. CB 3697. SG 178.
1666 ff. Die קדושים R. Mattes etc. CB 4030.
1670. Vertreibung in Wien. CB 3668. SG 180.
1675. Vorgänge in Hamburg. CB 3636.
1676. Ueber Kaiser Leopold. CB 3673.
1683. Verfolgung in Ungarisch Brod. SG 191.
1686. Leiden der Juden in Ofen. CB 3654. SG 196.
1689. שרפה-Lied auf Prag. CB 3698. SG 200.
1691. Martyrer R. Salomo u. A. CB 3691. SG 202.
1691. Die קדושים in Wilna. CB 4028. SG 202.
1696. Zerstörung von Worms. CB 3677. SG 199.
1696 Verfolgung in Posen. SG 205.
1704. König Karl III. CB 3633.
1705/11. Kaiser Joseph. CB 3634.
1711. שרפה-Lied auf Altona. CB 3699. SG 216.
1712/14. שרפה-Lied auf Frankfurt. CB 3647. SG 217.
1714. Ippusch-Lied auf Prag. CB 3684. SG 219.
1715. Lied auf den Frieden. CB. 3635.
1715. Vorgänge in Metz. CB 3645. S[illegible]0
1716. Verfolgung in Posen. SG 223.
1719. Klagelied des קדוש R. Jecheskel vor seinem Tod. (Kaufmann's Bibliothek in Pesth).

*) SG = Steinschneider, Geschichtsliteratur der Juden I.
CB = Neubauer, Cat. Bodleiana.

1721. Verfolgung in Thannhausen (ebenso).
1754. שרפה-Lied auf Prag. SG 252.
1768. Kosakenaufstand. SG 260.
1790. Rettung der Juden in Florenz. SG 272.
1835. שרפה-Lied auf Zolkiew. SG 280.
1881. Verfolgung in Kiew. SG 298.

Löwenstein-Mosbach.

Notizen.

1) Die dritte Ausgabe des Abudraham ist nicht allein wörtlich, sondern auch Seite für Seite und Zeile für Zeile ein buchstäblich genauer Abdruck der ed. Lissabon. In beiden Ausgaben ist der Text in rabbinischer Schrift, nur die Ueberschriften der Kapitel in grosser Quadratschrift gedruckt. Letztere Type ist in ed. III kleiner als in ed. I. Um einen drei Worte umfassenden Titel, wie z. B. שער הקביעות והדחיות (Ed. I, f. 133b) in eine Zeile zu bringen, musste die erste Ausgabe das dritte Wort in rabbinischer Schrift drucken. In der ed. III erscheint dieser ganze Titel in Quadratschrift gedruckt. Aehnliches findet sich mehrere Male. Das erste Blatt von ed. III hat oben irrtümlich und darin von ed. I abweichend die Aufschrift הלכות ברכות. Die Nachschrift besagt, dass der Druck im Kislew 5277 (שנת עז'ר'ה בשוב הה"א אלפים) d. h. 277 + 5, die 5 als Tausender gerechnet) in Fez vollendet wurde. Also hat eine hebräische Druckerei in Fez bereits 1516 bestanden.

Beachtenswert ist die stilistische Ungeschicklichkeit, die es dem Drucker nicht ermöglicht hat, in den wenigen Halbversen des Epigraphs, die er abändern musste, das Versmass seiner Vorlage und den durchgehenden Schlussreim auf לות — beizubehalten. Beide Ausgaben des Abudraham zählen 170 Blatt und zwar Bogen 1 und Bogen 21 je 10 Bl., Bogen 11 hat 6 Bl., Bogen 2—10 und 12–20 je 8 Bl.

2) In meinen Notizen, die ich zu Kayserlings bibliographischen Angaben über die Ausgaben des מעם לועז nach Autopsie aufgezeichnet habe, finde ich zu ed. I שמות Teil II: 124 u. 4 Bl., zu ויקרא 2 u. 185 Bl., zu במדבר Konstantinopel 5524, 2 u. 168 Bl., zu דברים Teil I Cheschwan 5539, 8 u. 228 Bl.

שמות Livorno 5582 hat 175 Bl., במדבר Livorno 158 Bl. Zu בראשית Livorno habe ich notiert: 10 u. 240 Bl.

Die vierbändige Bibel-Ausgabe mit der Ladino-Uebersetzung von Abraham b. Isaak Assa ist 1745 beendet.

Bei Marx S. 81, Z. 13 ist 1547 Druckfehler st. 1747.

3) Das חומש in der typographischen Notiz No. 22 ist wohl von 1540. Denn am Schlusse der ed. I von אמרי נעם scheint folgende Notiz auf dieses חומש hinzuweisen: השם יזכנו להתחיל ולהשלים החומש והשני טורים האחרונים. Die טורים sind die 1540 in Konstantinopel erschienenen.

Porges-Leipzig.

Zu der Erklärung des בי אבידן auf S. 78 Ihrer H. B. mache ich auf die „Briefe Rapoports“ S. 96 aufmerksam, der bereits sagt: ובמקום ההוא היי היכל או שוק שהיו מתוכחים בו החכמים. וכעין דברי רש"י שם (שבת קמז). Im Uebrigen scheint mir nicht ausgeschlossen, dass darunter „die Schule der Epikuräer“ gemeint sei, da גיהנם ואבדון als Gegensatz von גן עדן ועוה"ב gebräuchlich war.

Kbg. Ed. B.

Verantwortlich für die Redaktion: Dr. A. Freimann in Frankfurt a. M.
Für die Expedition: J. Kauffmann, Verlag in Frankfurt a. M.
Druck von H. Itzkowski in Berlin.